

Imaginarij Dalmacije u suvremenoj hrvatskoj književnosti i pop-kulturi

Mrkić, Mia-Đana

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:184092>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI I POP-KULTURI**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-bodova

Mia-Đana Mrkić

Zagreb, 27. rujna 2023.

Mentorica

Izv. prof. dr. sc. Maša Kolanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI I POP-KULTURI**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-bodova

Mia-Đana Mrkić

Zagreb, 27. rujna 2023.

Mentorica

Izv. prof. dr. sc. Maša Kolanović

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ovime potvrđujem da sam osobno napisala diplomski rad pod naslovom
**IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI I
POP-KULTURI**

i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, podaci ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni članci i sl.) u radu su jasno označeni kao takvi te su navedeni u popisu literature.

Mia-Đana Mrkić
(ime i prezime studenta)

(potpis)

Zagreb, 27. rujna 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. IMAGINARIJ, STEREOTIPI I IDENTITET	2
2.1. Imagologija i imaginarij: prepletanje predodžbi i stvarnosti.....	2
2.2. Kulturni stereotipi i tvorba identiteta	3
3. UTJECAJ TRADICIONALNIH STEREOTIPA NA IMAGINARIJ DALMACIJE	5
3.1. Tradicionalni dalmatinski stereotipi u književnosti i popularnoj kulturi.....	6
4. DRUGA STRANA MEDITERANA	10
4.1. Jugoslavija: blagostanje 70-ih i preokret 80-ih.....	10
4.2. Dalmacija danas	14
5. IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI	17
5.1. Olja Savičević Ivančević: <i>Adio kauboju</i>	18
5.2. Vlado Bulić: <i>Putovanje u srce hrvatskog sna</i>	23
5.3. Marija Andrijašević: <i>Zemlja bez sutona</i>	28
6. IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ POP-KULTURI	32
6.1. Hana Jušić: <i>Ne gledaj mi u pijat</i>	33
6.2. Glazbene skupine: TBF i Dječaci.....	36
ZAKLJUČAK	47
SAŽETAK	48
SUMMARY	49
LITERATURA	50

1. UVOD

„To je Mediteran – mjesto bez sadašnjosti, sapeto između budućnosti i prošlosti” (Pavičić, 2018: 13) citat je koji jasno progovara o jednoj drugoj percepciji Mediterana i u užem smislu – Dalmacije. Demitologizacija „mediteranske utopije” u svojoj srži problematizira koncepte identiteta i prostora. Iza kulise „vječnog ljeta”, koja se živi na prostorima koji su u današnje vrijeme u popularnim medijima, kulturi te suvremenoj književnosti prikazani sve više kao „destinacije”, nalazi se jedna druga i daleko kompleksnija pozadina. „Brendirana slika Dalmacije” u potpunosti odudara od one realne – slike industrijski opustošena prostora te nedovršene modernizacije. Imaginarij Dalmacije obuhvaća zalihu autopredodžbi i heteropredodžbi koje se u kolektivnoj svijesti povezuju s određenim identitetom i prostorom. Neizostavno je pri tome spomenuti koliko je značajan utjecaj tradicionalnih stereotipa o Dalmaciji na koncept identiteta, pa time i imaginarija, koji će biti prikazan u ovome radu. Analizirat će se transformacija koju Dalmacija proživljava u razdoblju kasnih 80-ih godina prošloga stoljeća do danas, koja je sveprisutna i vidljiva ne samo na povijesnom i političkom već i na kulturološkom i društvenom planu. O tome kako su spomenute promjene utjecale na imaginarij Dalmacije te kakve je tragove na imaginarij ostavio prijelaz iz industrijske kulture na potrošačku kulturu, koju prati deindustrijalizacija, pisat će se više na sljedećim stranicama. Središnji dio rada prikazat će analizu odabranih djela suvremene hrvatske književnosti i popularne kulture (filma i glazbe) koja opisuju suvremeni imaginarij Dalmacije, pri čemu će se pažnja usmjeriti na usporedbu promjena u imaginariju nastalih u odnosu na tradicionalne stereotipe. Izabrana su književna djela: roman *Adio kauboju* autorice Olje Savičević Ivančević, roman *Putovanje u srce hrvatskog sna* autora Vlade Bulića te roman *Zemlja bez sutona* autorice Marije Andrijašević. Spomenuti romani predstavljaju reprezentativan uzorak narativa koji zrcale promjene Dalmacije, njezina prostora i identiteta; odnosno progovaraju o različitim predodžbama o identitetu Dalmacije. Polazeći od pretpostavke kako je promjena bajkovitih narativa o imaginariju Dalmacije ipak odraz stvarnosti koju danas živimo, pomoću odabranih će se djela pokušati istaknuti neki novi, mračniji elementi koji upotpunjuju cjelokupnu predodžbu, pri čemu se paradoks Juga jasno odražava jednako kroz dalmatinski *noir*, kao i kroz dalmatinski šarm. Konačno, istaknut će se i kako je takva književna intervencija, uz popularnu kulturu, utjecala na već postojeći imaginarij Dalmacije i koje je promjene sa sobom donijela.

2. IMAGINARIJ, STEREOTIPI I IDENTITET

Stereotipi su nerijetko toliko duboko ukorijenjeni u društvenoj svijesti da su postali jednim od ključnih aspekata koji oblikuju percepcije i doživljaje vlastita ili tuđeg identiteta. Takva vrsta predrasuda, odnosno predodžbi, koja se prenosi generacijama, često oblikuje cjelokupni imaginarij određene grupe ljudi i njihov pogled na sebe, odnosno „druge” unutar društvenog okvira. U sljedećem poglavlju definirat će se polazni pojmovi, ključni za razumijevanje središnje teme rada, poput imagologije i imaginarija, te će se prikazati odnos između njih. Nadalje će se predstaviti koncept kulturnih stereotipa koji će označiti uvod u tematiku konstrukcije onih tradicionalnih stereotipa vezanih upravo uz područje Dalmacije.

2.1. Imagologija i imaginarij: prepletanje predodžbi i stvarnosti

Termin imagologija (*image studies*) ima korijene latinskog i grčkog jezika (lat. *imago* – slika, predodžba, misao; grč. *logos* – govor, riječ, pojam, misao, razum) te se od 1960-ih godina odnosi na istraživačku granu komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem predodžbi o stranim narodima i zemljama (heteropredodžbama) te proučavanjem predodžbi o vlastitom narodu i zemlji (autopredodžbama). Naziv „imagologija” prvi je put upotrijebio prevoditelj Oliver Brachfeld 1962. godine u tekstu *Note sur l'imagologie ethnique* u časopisu *Revue de Psychologie des Peuples* (Dukić i sur., 2009: 5).

Prethodno spomenutim predodžbama često može manjkati objektivnosti i kompleksnosti; bilo da je njihov izvor pojedinac ili grupa ljudi, nerijetko su subjektivne i pojednostavljene (*isto*: 5). Upravo iz spomenutog razloga potrebno je promatrati autopredodžbe i heteropredodžbe kao diskurzivne tvorbe, pri čemu svaki pokušaj istraživanja i dubljeg shvaćanja njihova nastanka, mehanizma širenja, prilagodbe i nestanka, podrazumijeva prelazak granice književne razine te zadiranje u društveno-povijesni kontekst (*isto*: 9). Dakle, može se zaključiti kako je imagologija disciplina koja obuhvaća multidisciplinarno polje znanosti – bavi se proučavanjem različitih predodžbi, stereotipa i simbola koji oblikuju percepciju i reprezentaciju drugih kultura, ali i prikaz vlastite kulture. Imagem (*image*) bi u kontekstu imagologije dakle bio izraz koji se odnosi na manju jedinicu, odnosno konkretnu „mentalnu sliku” ili „predodžbu” koja podrazumijeva ideju o drugim i/ili vlastitim kulturama, a ona može biti pozitivna, negativna ili neutralna. Nerijetko se imagemi temelje na mitovima,

pređrasudama, povijesnim događajima ili kulturnim simbolima. Konačno, imaginarij obuhvaća skup imagema (ideja, mentalnih slika, simbola, mitova, percepcija i predodžbi) koji oblikuju kulturološko nasljeđe i kolektivni identitet određene zajednice.¹ Bešker tvrdi kako su mediteranski imagotipi prisutni odavno i kroz vjekove perpetuirani te su stoga počeli funkcionirati kao stereotipi, međutim oni pritom ne gube aspekt heteropredodžbe, nego je apsolutno utvrđuju: „Vrijedi to i za arhetipe gorštaka, odnosno primoraca, kao i za ine, zapravo za sve mediteranske identitete i alteritete izložene u klasičnoj i suvremenoj književnosti” (Bešker, 2021: 52).

2.2. Kulturni stereotipi i tvorba identiteta

Prethodno je potpoglavlje razjasnilo neke opće pojmove koji predstavljaju ishodišnu točku u razumijevanju koncepta identiteta koje slijedi. Pri istraživanju ove tematike izrazito su važna pitanja stereotipa kojima se bavi i Dejan Đurić te u prikazu zbornika *O kulturnim stereotipima* objavljenome u časopisu *Fluminensia* navodi:

„Pitanja identifikacije i identiteta, u rasponu od individualnih, nacionalnih pa sve do rodni i seksualnih, u posljednjih se tridesetak godina nalaze u središtu zanimanja akademske i šire javnosti. Stereotipi i pređrasude neodvojiv su dio svih identiteta, tim više što se svaki identitet ostvaruje u kontekstu Drugoga pa Lacanova tvrdnja da je Ja uvijek u polju Drugoga svakako dobiva potvrdu i u zborniku radova *Kulturni stereotipi – Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima (...)*” (Đurić, 2008: 138)

Jedna od urednika spomenutoga zbornika radova, uz Ernőa Kulcsára Szabóa, jest Dubravka Oraić Tolić, koja je u prilog zborniku objavila članak pod nazivom *Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije*. Brojni aspekti upućuju na bogatstvo i doprinos ovoga članka u pogledu dubljeg uvida u definiciju koncepta kulturnih stereotipa, pa u konačnici i sama identiteta, koji, uz prostor, predstavlja važnu ulogu u središnjoj temi ovoga rada. Oraić Tolić tvrdi kako se kulturni stereotipi u sklopu teorije diskurza, poput autopredodžbi i heteropredodžbi, promatraju kao plodni imagološki konstrukti o sebi (autostereotipi) ili o drugima (heterostereotipi) (Oraić Tolić, 2006: 30). Budući da se stereotipi mogu promatrati kao *okamenjene identitetske slike*, jasno je dakle kako imagologija pronalazi svoj put i u konceptu

¹ imaginarij. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21.07.2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27137>.

identiteta koji u postmodernim teorijama postaje sve više pitanje imagologije i ideologije, a sve manje ontologije: „Želje i strahovi stvaraju imagologiju, imagologija stvara ideologiju, ideologija stvara diskurs, diskurs stvara stereotipe kao posljednje, okamenjene identifikacijske točke, koje se naknadno naturaliziraju, tj. pretvaraju u prirode i autentične biti” (Oraić Tolić, 2006: 30). Kao primjer konkretnog hrvatskog kulturnog stereotipa može se istaknuti *kravata*, koja ne samo da posjeduje bogatu društveno-povijesnu pozadinu već je s vremenom postala uspješnim i prepoznatljivim „brendom”, odnosno nacionalni simbol prerastao je u skupocjen praktičan stereotip, navodi Oraić Tolić (*isto*: 30).

Nakon razmatranja kulturnih stereotipa i njihova utjecaja, sljedeći pojam koji će se istaknuti jest – identitet. Pojam „identitet“ razrađen je u mnogim različitim teorijskim konceptima: od sociologije, kulturalnih studija do psihoanalize i slično. Da je u pitanju složen pojam objašnjava i *Hrvatska enciklopedija* koja uz ovaj pojam veže nekoliko zaista temeljito prikazanih definicija, međutim za potrebe ove teme može se istaknuti sljedeća, koja problemu identiteta prilazi sa stajališta sociologije: „U sociologiji, [identitet je] skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u smislu različitosti ili pak pripadnosti u odnosu na druge pojedince ili skupine”². Identitetom su se, kao predmetom sociologije, bavili i mnogi stručnjaci u svojim studijama, između kojih se mogu istaknuti imena poput Zygmunta Baumana³, Stuarta Halla⁴ te Judith Butler⁵. Svi istaknuti stručnjaci obogatili su razumijevanje kompleksne prirode identiteta – Bauman teorijom tekuće modernosti te analizom fragilnosti identiteta u suvremenom društvu, Hall isticanjem koncepta kulturnog identiteta te Butler istraživanjem rodničkih te seksualnih identiteta.⁶

² identitet. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 14.08.2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26909>.

³ Zygmunt Bauman jedan je od najznačajnijih i najutjecajnijih suvremenih sociologa i filozofa, a među najpoznatijim djelima ističu se: *Modernost i Holokaust*, *Globalizacija: ljudske posljedice*, *Individualizirano društvo*, *Tekuća modernost*, itd. (<https://mvinfo.hr/knjiga/7553/tekuca-modernost>, posljednji pristup: 11.09.2023.)

⁴ Stuart Hall, jamajkanski sociolog i teoretičar kulture, u eseju *Kome treba identitet? (Who needs identity?)* (koji je objavljen kao predgovor zborniku radova *Questions of Cultural Identity*, koji je izravna posljedica niza seminara u sklopu grupe za sociološka istraživanja (SRG) pri Open Universityju tijekom 1993./1994) propituje pristupe identitetu te strategije sama identiteta (Koludrović, 2011).

⁵ Judith Butler jedna je od najistaknutijih teoretičarki devedesetih godina, a među njezinim se najpoznatijim naslovima ističu: *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta* (1990.), *Raščinjavanje roda* (2004.) i sl. (<https://voxfeminae.net/strasne-zene/judith-butler-kriticki-queer/>, posljednji pristup: 11.09.2023.)

⁶ Budući da je glavna teorijsko-metodološka pozicija pri pisanju ovoga rada imagologija, neizostavno je bilo predstaviti i koncept *identiteta*, međutim daljnja se razrada neće upuštati temeljito u taj aspekt, već će se promatrati kako izabrana književna djela i popularna kultura pregovaraju s različitim predodžbama o identitetu, odnosno fokus se stavlja na posredovanje identiteta kroz tekstove. Važno je pritom analitički istaknuti kako je riječ o predodžbama identiteta – za što su konkretno i književnost i popularna kultura izrazito bitne.

Konačno, imagologija postaje sve prisutnijom u formiranju modernih identiteta. Durić tvrdi kako je za formiranje identiteta uvijek potreban Drugi kao izvjesna vrsta zrcalne slike, pa u tom pogledu i nadmetanje s Drugim naspram kojega se u punini onda ostvaruje ili ističe naše sebstvo (Durić, 2008: 138). Dakle, moderni identiteti ostvaruju se upravo kao rezultati binarnih opreka Mojega i Tuđeg koji, kako Oraić Tolić tvrdi, nastaju u monološkom diskurzu koji se sastoji od imaginacije i generalizacije *vlastitoga* te diskriminacije i dominacije nad *tuđim* (Oraić Tolić, 2006: 29).

Naposljetku, može se zaključiti kako je identitet kompleksan koncept koji se oblikuje kroz društvene, kulturne te osobne čimbenike; gradi se i mijenja u različitim kontekstima, dok stereotipi čine samo jedan od mnogih faktora koji utječu na naše razumijevanje sebe samih i drugih oko nas.

3. UTJECAJ TRADICIONALNIH STEREOTIPA NA IMAGINARIJ DALMACIJE

Polazeći od definiranja i razlaganja pojmova poput imagologije i imaginarija preko autopredodžbi i heteropredodžbi do kulturnih stereotipa (autostereotipa i heterostereotipa) te tvorbe modernih identiteta, u ovom potpoglavlju pružit će se uvid u koncept tradicionalnih stereotipa i njihovu ulogu u tvorbi dalmatinskog imaginarija.

Obalna regija Dalmacije smještena je na istočnoj obali Jadranskoga mora. Malek i Lovrić u svome radu, oslanjajući se na Faričića, navode kako Dalmaciju upravno-teritorijalno čine Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska te Dubrovačko-neretvanska županija (Malek i Lovrić, 2021: 69). Toponim Dalmacija izuzetno je važan u kontekstu prostornog identiteta koji, uz prostornu uvjetovanost, oblikuju i način života, tradicija, regionalne posebnosti te također i kvaliteta života (Šterc i Komušanac, 2014: 22). Međutim, Mediteran, odnosno Dalmacija, koja se promatra kroz prizmu ovoga rada, nije samo puki geografski *tópos*; prostor ga određuje u zbilji, ali i u književnosti (Bešker, 2021: 18). Marković u svome radu tvrdi kako je već u slikovnim prikazima iz 19. stoljeća Dalmacija prezentirana kao: „zemlja povijesti, kulture, mitskih predaja i spomenika” (Marković, 2009: 15). Nastavlja kako je riječ o predodžbi idilična krajolika, podneblju i starinama (*isto*: 15). Može se zaključiti kako navedena predodžba korijene vuče iz uvjerenja i sudova koji mogu biti tradicijski produkt grupe ljudi koja obitava na ovome prostoru, ali to je nužno ne čini istinitom. U svome radu Ljubić

Lorger, oslanjajući se na Šibera, ističe interesantnu podjelu stereotipa, odnosno predrasuda na: „*tradicionalne predrasude* (one koje se preuzimaju u procesu socijalizacije kao dio kulturnog nasljeđa), *konformističke predrasude* (one koje prevladavaju u nekoj grupi, a vezane su za potrebu pojedinca da pripada toj grupi) i *frustracijske predrasude* (gdje se vlastito nezadovoljstvo ili krivnja projiciraju na pripadnike drugih naroda)” (Ljubić Lorger, 2015: 12). Tradicionalne predrasude i stereotipi izvršili su ogroman utjecaj na stvaranje imaginarija o Mediteranu te u užem smislu – o Dalmaciji, a odabrani primjeri iz hrvatske književnosti i pop-kulture istaknut će se u idućem potpoglavlju.

3.1. Tradicionalni dalmatinski stereotipi u književnosti i popularnoj kulturi

Uzevši u obzir spomenuti opis tradicionalnih predrasuda može se primijetiti kako se, kroz književnost i popularnu kulturu, prostor i identitet Dalmacije većinski „čitao” kao čarobna turistička destinacija koju najviše karakterizira pogled na more, humor i pristupačnost domaćih ljudi te gastronomski kozmos mediteranske kuhinje. Primjer jednoga takvog recentnijeg djela suvremene hrvatske književnosti jest zbirka priča *U malu je uša đava*, autorice Tisje Kljaković Braić, objavljena u Profilovoj nakladi 2015. godine. Autorica je inspiraciju pronašla u uspomena iz vlastita djetinjstva, oslikavši kroz dalmatinski dijalekt i njemu pripadajući humor jedan portret Splita 80-ih godina koji, kako navodi, neodoljivo podsjeća na „Smojin Split iz *Veloga mista* i na Fellinijev Mediteran” (Kljaković Braić, 2021). Zbirka priča samo je jedan od suvremenijih primjera hrvatske književnosti preko kojega se čitatelji mogu upoznati s različitim elementima tipičnoga dalmatinskog, odnosno mediteranskog djetinjstva:

„Moje cilo djetinjstvo prošlo je u dvoru i ispid kuće na ulici. U dvoru je nama dicit davala pit vode teta Zora Kukoč, a vanka na ulici teta Anka iz kemijske čistione Galeb (...) Teta Zora je bila ko lik iz Smojina *Malog mista*, a tako je i govorila, čisti dalmatinski” (Kljaković Braić, 2021: 87).

Također, naslanjajući se upravo na referencu koju spominje Kljaković Braić, neizostavno je spomenuti Miljenka Smoju – književnika i novinara koji je svojim radom ostavio neizbrisiv trag u pogledu prikaza bogatstva dalmatinske tradicije, stvarajući jedinstveni portret života i običaja na tom prostoru. Od njegovih djela istaknuti se mogu *Kronika o našem Malom*

mistu iz 1971. godine te prethodno spomenuto *Velo misto* iz 1981. te *Kronika Velog mista I-II* iz 1997. godine (Ivanišević, 2004). Navedena književna djela doživjela su i svoju ekranizaciju, a o njihovom značaju govori i Ivica Ivanišević u predgovoru novog izdanja *Našeg malog mista*, koje tek treba doći na police knjižara:

„Premda je napisao priču do srži natopljenu osebnim lokalnim bojama i mirisima, Miljenko Smoje uspio je stvoriti svijet otvoren posvajanjima, u kojemu će svaki Mediteranac razabrati ponešto od svog iskustva” (Ivanišević, 2023).

Slika 1. *Scena: Zaljubljeni Servantes* u sklopu izložbe „U potrazi za našim Malim mistom”, Stari Grad na Hvaru, 19. 8. – 25. 8. 2021. godine (<https://www.visit-stari-grad.com/wp-content/uploads/2021/08/zaljubljeni-servantes.jpg>)

Osvrtom na još jedan aspekt popularne kulture i glazbeni doprinosom ovoj tematici ističe se glazbenik Oliver Dragojević – njegova ostavština u vidu dalmatinske *pisme* postala je dijelom kulturna nasljeđa cijele dalmatinske regije, a i šireg prostora Hrvatske. Stihovima nebrojenih pjesama direktno i indirektno progovara o mnogim običajima, tradiciji života „na moru” i svim onim svakodnevnim dalmatinskim ritualima koji čine cjelovit dalmatinski identitet. Jedan od primjera ljubavi i pripadnosti svome kraju, odnosno zavičaju, vidljiv je i u pjesmi *Ča je život vengo fantazija*, gdje narativ prati život siromašnog splitskog para Roka i

Cicibele, široj javnosti poznat i kroz istoimeni film u režiji Stipe Delića, nastao prema istinitom događaju.⁷ Pjesma počinje stihovima:

*To je bilo ka u priči
Roko nije jema ništa
Cicibela još i manje
Ali ljubav sve izliči
On je bija anarkišta
Jemali su i kumpanje⁸*

Kako je vidljivo već i u samome naslovu pjesme, osebujan dojam ostavlja i čakavština tipična za područje Dalmacije, odnosno konkretnije u ovom slučaju – grad Split. Pjesma, dakle, prati uspone i padove istaknutih likova (Roka i Cicibele), ali ono što pritom valja istaknuti jesu stihovi koji se ponavljaju u refrenu pjesme, a glase:

*Trči vrime, cvili maška
Traje ljubav pusta siromaška
Šaka suza, vrića smija
Ča je život vengo fantazija?⁹*

Iako pjesma nosi notu teškog i siromašnog života, poletan refren ipak slušatelju daje naslutiti kako život ipak ima više lijepih i sretnih trenutaka negoli onih tužnih i izazovnih, što zapravo na izvjestan način zaokružuje narativ kojemu je jedan od uvodnih stihova *ljubav sve izliči*. Izraz *fantazija* može se promatrati dvosmisleno: ili kao jedan veliki privid, proizvod mašte, ali s druge strane može biti i jedan veliki ostvareni san, fantazija koju poznaju samo oni kojima i ne treba puno da bi spoznali iskrenu sreću. Imajući na umu da pjesma uistinu ne samo jezično već i sadržajno tematizira život dvoje ljudi iz Dalmacije, može se zaključiti kako i u siromaštvu i u potrebi život na Mediteranu ima neku čar koju u punini mogu spoznati samo oni

⁷ [https://hr.wikipedia.org/wiki/Roko_i_Cicibela_\(1978.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Roko_i_Cicibela_(1978.)), posljednji pristup: 26.07.2023.

⁸ <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/oliver-dragojevic/ca-je-zivot-vengo-fantazija.html>, pristup: 26.07.2023.

⁹ Ibid.

koji tu žive, odnosno imaju takav mentalitet. U prilog tome idu i stihovi pjesme *Croatia, iz duše te ljubim* klape Intrade, koji glase:

Nek te rani kora kruva

Kapja vina, zrno soli

Nek ti kušin bude stina,

*Al' Hrvatsku sine voli*¹⁰

Marošević navodi kako je klapska pjesma „ključni simbol regionalnog identiteta Dalmacije” (2007: 822-825). Da je bogatstvo dalmatinskog identiteta, prirode, običaja i zavičaja neodvojivo od jedne specifične vrste mentaliteta, tvrdi u svojem radu i Ljubić Lorger govoreći kako „dalmatinski mentalitet” sve više postaje učestala „stilska figura” javnog govora (Ljubić Lorger, 2015: 7). Zanimljiva je tvrdnja koju također iznosi u svome radu, a koja glasi: „Specifični dalmatinski mentalitet i dobar dio samih Dalmatinaca također drži bitnim dijelom svojega identiteta”, utemeljena na istraživanju Damira Pilića i Suzane Kunac (*isto*: 7). Spomenuti mentalitet odnosi se na nebrojena (samo)uvjerenja, između kojih se mogu istaknuti „legendarni” *dišpet*, humor te osebujan temperament. Drugim riječima, tradicija i mentalitet dva su važna, a prema Beškeru, potencijalno i ključna pojma u tematološkoj raspravi o Mediteranu u književnosti (Bešker, 2021: 86). Konačno, stih pjesme *Zapivajmo noćas u konobi* Tomislava Ivčića kaže: „(...) tuđi čovik nikad neće znati što to veže dalmatinske ljude”¹¹ i ističe se kao jedan od boljih primjera za ono nešto neopipljivo i misteriozno od čega je Dalmacija satkana, ali i utvrđuje prethodno spomenutu binarnu opreku – „mi” i „drugi”.

Iako su, kako Čaleta (1999: 195) tvrdi, more, mandolina, gitara, vino i pjesma standardne asocijacije koje se vežu uz pojam mediteranskog identiteta i koje pomažu u kreaciji slike „turističke utopije”, Dalmacija već od 80-ih godina prošlog stoljeća prolazi određenu vrstu društveno-političko-kulturološke transformacije koja traje i danas i uvelike ima utjecaja na promjenu imaginarija. Koje su to promjene, na koji su način utjecale na postojeći imaginarij Dalmacije te kako se Dalmacija prezentira u suvremenom kontekstu – pitanja su na koja će se odgovor dati u sljedećim poglavljima.

¹⁰ <https://www.tekstovi.org/croatia-iz-duse-te-ljubim/>, posljednji pristup: 26.07.2023.

¹¹ <https://tekstovi.net/2,1231,18497.html>, posljednji pristup: 31.07.2023.

4. DRUGA STRANA MEDITERANA

Regija Dalmacije kroz stoljeća je bila svjedokom brojnih promjena koje su oblikovale njezinu budućnost. Međutim, 80-e godine označile su prekretnicu koja je promijenila lice ove regije; ovo ključno desetljeće iznijelo je izazove koji su uzdrmali temelje socijalističke države Jugoslavije, a Dalmacija je bila jednako njihov svjedok, kao i sudionik. Krenuvši od početka, važno je istaknuti u kakvom se državno-političkom uređenju nalazila Hrvatska – Perić navodi kako se socijalistička republika, nastala još 1945. godine, a postojala do 1991. godine, naziva Drugom Jugoslavijom, a popularno još i Titovom Jugoslavijom, u čijem je sastavu bilo šest narodnih republika, odnosno federalnih država: Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija, Crna Gora, Srbija i Makedonija (Perić, 2007: 247). Sljedeća potpoglavlja predstaviti će društveno-političko stanje Hrvatske (te u užem smislu Dalmacije) 70-ih i 80-ih godina, razlike između ovih dvaju desetljeća te razliku od 80-ih godina do danas. Istaknute promjene pomoći će u shvaćanju tvorbe različitih imaginarija koji se pritom oblikuju.

4.1. Jugoslavija: blagostanje 70-ih i preokret 80-ih

Uzevši u obzir društveno-politički kontekst 70-ih i 80-ih godina dva navedena desetljeća prilično su različita. Duda u svojoj knjizi *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* govori o 70-im godinama kao godinama u kojima gospodarstvo Jugoslavije doseže svoj vrhunac te dolazi do razvoja potrošačkog društva, a zadovoljstvo i vjera u cjelokupni sustav itekako su još prisutni (Duda, 2014). Jednako tako valja istaknuti da su 70-e godine ipak u sebi nosile izvjesnu potrebu i svijest o promjeni; nezadovoljstvo položajem Hrvatske u Jugoslaviji odjeknulo je kroz pokret Hrvatskog proljeća kojemu su se masovno pridružili mladi u želji za reformama na političkom, gospodarskom i kulturnom planu (Goldstein, 2003: 337). Ipak, otpor postojećem režimu biva ugušen i dolazi do sloma Hrvatskog proljeća koje uvodi Hrvatsku, pa i druge države u sastavu Jugoslavije, u stanje svojevrsne apatije (Goldstein, 2003: 343). Bitno je ipak u ovome trenutku istraživanja istaknuti koje su bile „svijetle točke” ekonomije i gospodarstva u tome razdoblju. Neizostavno je pritom obratiti pažnju na industrijski rast i uspon Jugoslavenskih tvornica koji počinje već 1950-ih godina. Iako su u tadašnjoj industriji prevladavali „muški” poslovi (poput brodogradnje, čeličana i rezališta), pojavljuje se i „ženska industrija”, što izaziva šok u tada još prilično

patrijarhalnom društvu i tradicijskim odnosima. Istaknuti se mogu tvornice Jugoplastika i Dalmatinka.

Slika 2. Jugoplastika, pogon, 1970-ih , foto: Ivo Eterović

(<https://www.facebook.com/RadnickaFronta/photos/a.790437980990703/2146510475383440/?type=3>)

Jugoplastika je, kako navodi Pavičić, bila i ostala „ženska firma“:

„Jugoplastika je – ukratko – utemeljena da bi ispunila dva glavna očekivanja tadašnjih partijskih stratega. Prvi je bio veća zaposlenost dalmatinskih žena, a drugi bolja opskrba kućanstava plastičnom galanterijom, masovnim potrepštinama koje ulaze u kućanstva i pridonose moderniziranju (...) Na vrhuncu svoga postojanja imala je 13 tisuća zaposlenih, a od tog broja preko dvije trećine činile su žene” (Pavičić, 2018: 107). Kao himna tog novog

komunističkog konzumerizma ističe se pjesma *Moja mala djevojčica* Zdenke Vučković čiji uvodni stih glasi: „Tata kupi mi auto, bicikl i romobil” (Pavičić, 2018: 106). Druga prethodno navedena tvornica Dalmatinka (tvornica prediva i konca) sagradila je, tvrdi Pavičić, 250 stanova te dala oko 700 stambenih kredita (Pavičić, 2018: 119). Sve ovo ukazuje na perspektivu života u kojoj su osigurani bili: sigurna plaća, plaćeni odmor te dobivanje stanova. Blagostanje ovoga razdoblja dokumentirano je i u stihovima pjesme *Nema ga* glazbene skupine Elemental:

studentarija čupava po diplomu se zaposlila

sigurnu plaću kući redovno donosila,

a udruženi rad znao davat je stanove,

onda lako je bilo imat velike planove¹²

Također, u prilog prethodno spomenutom ekonomskom napretku Jugoslavije u 70-im godinama govori i podatak o gradnji prve autoceste u Hrvatskoj, a riječ je o autocesti Zagreb – Karlovac (Goldstein, 2003: 345). Još jedna od prometnica koja u današnje vrijeme pada u zaborav, a promijenila je život upravo jadranskog prostora jest – Jadranska magistrala. Pavičić navodi kako je već 1965. godine izgrađen posljednji 271 kilometar Jadranske magistrale na hrvatskom teritoriju te je time (za Hrvatsku) dokončana izgradnja prometnice koja se danas službeno zove Državna cesta D8 (Pavičić, 2018: 47). Razvoj prometne infrastrukture upućuje na razvoj jedne druge grane ekonomije koja konačno uključuje i regiju Dalmacije, a riječ je o razvoju turizma. Pavičić zaključuje kako:

„Sredinom šezdesetih već postaje jasno da bi turizam možda mogao biti unosan ulog za budućnost” (Pavičić, 2018: 48).

Iako je uspon turizma i potrošačke kulture u Hrvatskoj i Jugoslaviji krenuo još od 50-ih i 60-ih godina, o čemu govori Duda u svojem djelu *U potrazi za blagostanjem*, važno je naglasiti kako se završetkom Jadranske magistrale ubrzano razvija ekonomija koju Pavičić opisuje kao „ekonomiju koja se temelji na prodaji onoga što najviše vrijedi – a to je pogled kroz prozor, što znači prostor” (Pavičić, 2018: 18). Taj pogled kroz prozor može se shvaćati i dvojako: u doslovnom smislu odnosi se na prozor u nekom smještajnom objektu (bilo da je riječ o hotelu ili apartmanu), a metaforički se može promatrati kao prozor koji se otvara u „hedonistički” prostor Mediterana – ispunjenog karnalnošću, strašću i impulzivnošću (Pavičić, 2018: 8).

¹² <https://www.elemental.hr/tekstovi/elemental-nema-ga/>, posljednji pristup: 01.08.2023.

Tri istaknuta aspekta svakodnevnog života i kulture 70-ih godina – rad u tvornicama, razvoj prometne infrastrukture i razvoj turizma – igraju ključnu ulogu u oblikovanju prvotne idilične predodžbe života na Mediteranu, odnosno imaginarija o Dalmaciji. Maša Kolanović u svojoj knjizi *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije* izvodi zaključak: „U socijalizmu neki su bili 'sretno dijete', a neki ideološki progonjeni, jednima je kraj socijalizma značio slobodu, drugima kraj svakog čvrstog uporišta (...)” (Kolanović, 2011: 12). Prethodni citat predstavlja prikladan uvod za godine koje su uslijedile. Iduće desetljeće donijelo je sa sobom krizu, pad životnog standarda te uzdrimalo vjeru u postojeći politički sustav. Tomić navodi kako se razdoblje 70-ih godina naziva zlatno doba socijalizma, za razliku od 80-ih koje se nazivaju razdobljem dekadentnog socijalizma¹³ (Tomić, 2013: 239). Krajem 70-ih godina, točnije u jesen 1979. godine, predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito teško se razbolio. Bolest je naposljetku rezultirala njegovom smrću 4. svibnja 1980. godine u Ljubljani (Goldstein, 2003: 348). Ovaj je događaj označio veliku prekretnicu i početak novog doba za Jugoslaviju. Kako je već prethodno navedeno, u razdoblju 80-ih godina država se susrela s ekonomskom i gospodarskom krizom te također i državnim dugom, a vjera u postojeću socijalističku ideologiju ubrzano je počela blijedjeti. Politička kriza, navodi Habuš pritom se oslanjajući na Dergić, koja je zahvatila cijelu zemlju odrazila se i na nastanak novih struja koje su pažnju usmjerile k jačanju nacionalističkih uvjerenja i demokratizacije (Habuš, 2016: 14). Dakle, može se zaključiti kako se, počevši od kriza u 80-im godinama preko ratnih zbivanja u 90-ima sve do izazova kapitalističkog društva u kojem živimo danas, imaginarij titoističke arkadije uistinu promijenio. Govoreći o imaginariju utopijskog jugoslavenstva Dubravka Oraić Tolić navodi kako je jugoslavenska ideja bila ništa drugo no hrvatski kulturni konstrukt, odnosno varijanta mini slavizma, čija je ideologija stvorila mitski prostor s drugim likovima, motivima i zapletima (Oraić Tolić, 2006: 39). Tomić u svome radu također zaključuje kako je Jugoslavija nakon svoje propasti postala gotovo mitologiziran prostor, podložan različitim i nerijetko potpuno oprečnim mišljenjima, pri čemu se uz ona afirmativna vezao pojam jugonostalgijara (Tomić, 2013: 237). Kako su se spomenute promjene odrazile na prethodno izrazito očaravajući imaginarij Dalmacije i što je sve usred tih promjena ušlo u jedan novi suvremeni imaginarij predstaviti će se u sljedećem potpoglavlju, no prije sama zadiranja u suvremeni kontekst, istaknuti se može Dudina tvrdnja koja sažeto zaokružuje narativ 70-ih i 80-ih godina:

¹³ Tomić objašnjava kako je pojam *dekadentni socijalizam* preuzet od Igora Duda iz njegove knjige *Pronađeno blagostanje* (Zagreb: Srednja Europa, 2010), a navodi kako ga također i koristi i Maša Kolanović u knjizi *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2011).

„Kako svako krizno vrijeme povećava sjaj prethodnoga razdoblja, nekima se već u osamdesetima činilo da je ta budućnost prohujala krajem sedamdesetih, no u usporedbi s desetljećima koja su prethodila i onim koje je slijedilo, i sedamdesete i osamdesete, sa svojom mješavinom potrošačkih želja i svakodnevnih mogućnosti, za srednje razvijenu zemlju i njezino potrošačko društvo bile su godine pronađenoga blagostanja” (Duda, 2014: 394).

4.2. Dalmacija danas

Predodžba jugoslavenske, odnosno hrvatske društvene stvarnosti od socijalizma do tranzicije¹⁴ i posttranzicijskog vremena može se opisati i kroz sam naslov knjige Maše Kolanović koji glasi, kako je prethodno navedeno: *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* Autorica već u predgovoru objašnjava značenje ovih izraza i pripadajuće interpunkcijske znakove, odnosno njihovu simboličku poziciju, navodeći kako nakon potonje (potrošač) s razlogom dolazi trotočka koja označava svojevrsnu konstantu u trajanju do tekuće današnjice (Kolanović, 2011: 9). Duda se također osvrće na potrošačku kulturu i navodi kako je, gledano izvana, jugoslavensko i hrvatsko društvo 70-ih i 80-ih godina sve više potrošački orijentirano: „Ohrabreni velikim povećanjem životnog standarda od sredine pedesetih, Jugoslaveni su velikim dijelom podlegli šarmu materijalističkog društva” (Singleton i Carter, prema Duda, 2014: 87).

Nova kultura življenja odrazila se kako na cijelu državu tako i na život u Dalmaciji. Prva od mnogih promjena koju je vrijeme donijelo odnosi se na zatvaranje tvornica, odnosno deindustrijalizaciju. U prethodnom potpoglavlju predstavljene su samo dvije od mnogih tvornica i pogona koji su imali velikog utjecaja u Dalmaciji. *Jugoplastika* je poput mnogih drugih tvornica i tvrtki podlegla izazovima globalizacije i tajkunizacije – stvari koje je proizvodila u jednom se trenutku u Europi prestaju proizvoditi i počinju se uvoziti iz Šangaja i Bangkoka, a 2003. godine preuzimaju je Zvonko Kotarac i Željko Kerum te kasnije otvaraju šoping-centar Joker koji radi i danas (Pavičić, 2018: 111). Tvornica Dalmatinka, poput mnogih drugih danas, daje zoran prikaz postindustrijske propasti. Sinjska tvornica konca i prediva

¹⁴ Kolanović u poglavlju *Socijalizam i tranzicija* tumači koje su to polazne točke uzete u cilju označavanja „roka trajanja“ obilježenog u drugom dijelu naslova njezina rada: „Formiranje druge Jugoslavije i uspostavu socijalizma uzimam za početnu i relativno čvrstu točku njegove donje granice. Za drugu, relativno fluidnu točku njegova kraja uzimam još nedovršen proces tranzicije, odnosno prijelazne faze iz planskoga gospodarstva u tržišno, tj. iz socijalizma u kapitalizam kako glasi uobičajeno tumačenje toga pojma“ (Kolanović, 2011: 23).

propala je u razdoblju hrvatske tranzicije: „(...) talijanski vlasnici, neisplaćene plaće, popljačkano skladište, uzaludni bunt i blokada tvornice te – na koncu – stečaj koji je 2009. zavazda likvidirao sinjsku predionicu” (Pavičić, 2018: 115). Može se pokušati dati odgovor na retoričko pitanje postavljeno u naslovu poglavlja Pavičićeve knjige nazvano *Što je ostalo od Dalmatinke?* – ostala je i danas prisutna nostalgija i uspomena (naročito starijih generacija) za nekim vremenom obojenim u boje kolektivizma, odnosno zajedništva. Socijalnim imperativima postaju modernizacija i urbanizacija (te pritom okrenutost Zapadu), ostavljajući za sobom tek sjećanje na industrijsku kulturu. Stečaj i privatizacija rezultirali su otkazima za brojne radnike, a posao na neodređeno i u današnje vrijeme postaje jednom vrstom društvenog prestiža. Sve ovo vodilo je k jednom drugom obliku ekonomije, kojem su se ljudi sve više počeli okretati u regiji Dalmacije – masovnom turizmu. I dok su se jedni prilagodili novonastalim okolnostima, drugi su bili primorani svoj životni put slijediti „vani”. Dobar prikaz ovog fenomena jest opreka između reklamne kampanje Hrvatske turističke zajednice koja ima već vrlo dobro ukorijenjenu i prepoznatljivu krilaticu: *Croatia full of life (Hrvatska, puna života)*, u odnosu na stranicu na Facebooku naziva *Abandoned Croatia*, koju, kako Pavičić tvrdi (2018: 29), vodi zagrebačka fotografkinja Nela Laptoš. Za razliku od slogana koji u svojoj srži progovara o već dobro poznatim (i pozitivnim) aspektima Hrvatske, zanimljiva je druga strana koja kroz fotografiju prikazuje prostore koji su nekoć bili mjesta stanovanja i rada, a danas ostaju prazni i napušteni relikti: „Prostori koje slika Laptoš nastali su u raznim epohama i služili raznim namjenama. Samo im je jedno zajedničko, a to je da je kontinuitet – kakav god bio – prekinut. Netko je u te prostore polagao svoje male privatne ili velike javne nade. A sada ti prostori ne trebaju više nikome” (Pavičić, 2018: 30). O sloganu turističke zajednice piše i Zahtila za internetski portal Kulturpunkt.hr navodeći kako: „(...) mora da ostavlja gorak okus u ustima dalmatinske sirotinje koja je na dijete vlastite bijede, frustracije i autodestrukcije potpuno oguglala na jadranske ljepote kojima je okružena” (Zahtila, 2016).

Kao još jedan primjer emigracije „domaćih” ljudi u inozemstvo i traume suvremene Hrvatske ističe se Rebićev zid plača u Imotskom, koji bilježi stotine i stotine imena iseljenika u razdoblju od 2011. godine (Pavičić, 2018: 92). Dok Hrvati i u današnje vrijeme odlaze u potrazi za boljom budućnošću, izgleda kako su *furešti*¹⁵ još jedini koji uživaju imaginarij hedonističke i idilične Dalmacije te jednako tako postaju i dijelom dalmatinskog svagdana. Epidemija širenja izgradnje hotela, privatnih smještaja i apartmana omogućila je strancima

¹⁵ Furešt – stranac, pridošlica, tuđinac, turist; <https://www.dalmapedia.org/wiki/Fure%C5%A1t> posljednji pristup: 03.08.2023.

„sobu s pogledom” na egzotični Mediteran, pun mirisa ružmarina, prošeka i kadulje. Mediteranski, a pritom i dalmatinski imaginarij, s druge strane, počinje obilovati predodžbama propadanja, duga, nasilja i netolerancije. Taj *dalmatinski nokturno* prisutan je i u citatu koji kaže:

„Za Mediterance, Mediteran je svaki dan više soba koja sama nema pogled, a pogotovo ne pogled na ono najvažnije: a to je budućnost” (Pavičić, 2018: 25).

Vizualni prikaz ovakva Mediterana, ovakve Dalmacije i njezina bremena koji čine jedan sasvim drugačiji imaginarij oslikao je u tehnici ugljene olovke mladi zadarski slikar i grafičar Mario Javoran. Javoran svoju sliku, koja pripada ciklusu *Mediterraneo*, opisuje riječima: „Slika je metafora nestanka Mediterana kakvog su poznavali i opisivali jedan Paul Valery, Predrag Matvejević ili Arsen Dedić. Ona budi nostalgiju, govori o gubitku našeg odnosa prema podneblju. To nije Mediteran s prospekta turističke zajednice, nego Mediteran duha i života kakav pred našim očima zauvijek nestaje” (Neveščanin, 2021).

Slika 3. *Mediterraneo* ciklus slika, autor: Mario Javoran

(<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/mario-javoran-je-upravo-osvojio-prestiznu-svjetsku-nagradu-za-svoj-divovski-crtez-pefa-hofman-venci-i-lala-idu-na-izlozbu-u-new-york-i-barcelonu-1071679>)

5. IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Dalmacija je oduvijek predstavljala izvor neiscrpane inspiracije i nadahnuća, pa i u današnje vrijeme mnogi su književnici obogatili suvremenu hrvatsku književnost zapisima o njoj. Utjecaj na imaginarij izvršile su jednako i autopredodžbe i heteropredodžbe, međutim ako se neposredna prednost da upravo onim autorima koji su imali prilike živjeti i doživjeti Dalmaciju u svoj svojoj promjenjivosti, može se zaključiti kako su autopredodžbe imale velikog utjecaja na oblikovanje suvremenog i na izvjestan način potpuno drugačijeg imaginarija. Dalmacija pri tome postaje svojevrsan aktivan lik čija se uloga nerijetko mijenja iz junačke u onu antijunaka. Kontrast, odnosno sraz između tradicije i modernizma, nešto je što je sveprisutno i u današnje vrijeme, a o tome govori i Pavičić tvrdeći: „Dalmacija je često bila moderna, ali u opiranju modernitetu” (Pavičić, 2018: 290). Sve navedeno čini Dalmaciju nezaobilaznim tematskim područjem unutar hrvatske književnosti. O tome kako Dalmacija postaje prostorom složenih društvenih pitanja te kompleksnih promjena u odnosu na njezine korijene progovara i zbirka kratkih priča nazvana *Dalmacija Noir* – nastala kao projekt udruge Zadarski pisci (ZaPis), koja okuplja 15 afirmiranih i nagrađivanih hrvatskih autora. Iako će se u radu predstaviti druga izabrana književna djela za analizu suvremenoga imaginarija Dalmacije, ova zbirka progovara kako i u 2023. godini, kada je zbirka objavljena, Dalmacija i dalje zauzima svoje mjesto vječno inspirativne te misteriozne i znakovite regije. Uvod u analizu suvremenoga imaginarija Dalmacije može se predstaviti riječima Marine Vujčić, koja je ukratko opisala prethodno spomenutu zbirku kratkih priča:

„Dalmacija nije samo plavetnilo neba i mora, blještavilo sunca i plaža, hedonizam spize i vina s opijajućim mirisima Mediterana i zvučnom kulisom cvrčaka i galebova. Dalmacija ima i svoju tamnu stranu, svoj *noir*, kojeg se u ovoj zbirci dohvatilo petnaest pisaca kako bi ZaPisali svoje priče u žanru koji na vidjelo iznosi i dalmatinsku crnu kroniku.

Oni će nas povesti mračnim portunima, grobljima, neosvijetljenim kaletama, užarenim maslinicima i svakojakim poprištima mogućih tragičnih epiloga; upoznat će nas s autodestruktivnim, izgubljenim, smrtno preplašenim pojedincima, s krvnicima i žrtvama, netipičnim inspektorima i tipičnim Dalmatincima zatečenim u svijetu laži, prijevare, zločina, tjeskobe i nesretnih okolnosti.

No čak i u ovom žanru preživljavaju crtice onog karakterističnog mediteranskog humora, suptilne ironije koja provocira mračnu stranu života i izražava dišpet prema svakoj nevolji, kao što je u Dalmaciji i red” (Vujčić, 2023).

5.1. Olja Savičević Ivančević: *Adio kauboju*

Nakon svojevrsnog uvoda koji je označila *Dalmacija Noir*, izabran je roman *Adio kauboju* kao početak propitivanja postojećih stereotipa o Dalmaciji. Ovaj roman, autorice Olje Savičević Ivančević, kritika je prepoznala kao književno djelo koje uspijeva razbiti površne predodžbe o Dalmaciji; autorica se bavi istraživanjem kompleksne stvarnosti koja se razvija još za vrijeme tranzicije, a njezin se trag osjeti i u današnjem post-tranzicijskom vremenu:

„*Adio kauboju* je crnohumorna i oštra kritika suvremenog hrvatskog društva i sveopće fjake koja ga je obuzela, roman čiji su glavni protagonisti najčešće protagonistkinje, koje svojim književnim iskustvom upozoravaju da ne živimo u raju već na mjestu s kojeg možda ne bi bilo loše otići.”¹⁶

Kroz ovaj roman Savičević Ivančević uspješno se udaljava od tradicionalnih narativa o Dalmaciji te otvara vrata k diskusiji o identitetu; introspekcija glavne junakinje postaje ogledalom društvenih i kulturnih promjena i slojeva koji čine Dalmaciju. Stoga, ovaj je roman odabran kao reprezentativan primjerak teksta koji pregovara i oponira različitim stereotipima i predodžbama o Dalmaciji.

Prije negoli se krene na samu analizu romana, valja istaknuti još jedan zanimljiv podatak koji ide u prilog tvrdnji kako autopredodžbe oblikuju *dalmatinsku crnu kroniku* – književnica Savičević Ivančević također je rodom iz Dalmacije, konkretnije, rođena je u Splitu 1974. godine te je boravila i djelovala na području Dalmacije (Splita i Korčule) veći dio života, a tek se nedavno preselila u Zagreb.¹⁷ Ova informacija označava svojevrsnu potvrdu kako autoričini korijeni oblikuju autopredodžbe o onome što „istinski” čini identitet Dalmacije. Njezin roman prati povratak glavne protagonistice Dade (nadimkom iz djetinjstva – Ruzinave) u malo dalmatinsko mjesto, uz preplitanje nekolicine drugih radnji od kojih se jedna odnosi na snimanje *western* filma, a druga na reminiscencije iz mladosti i misterij oko smrti njezina brata

¹⁶ <https://voxfeminae.net/feministyle/olja-savicevic-ivancevic-adio-kauboju/>, posljednji pristup: 16.08.2023.

¹⁷ <https://mvinfo.hr/knjiga/6310/adio-kauboju>, posljednji pristup: 04.08.2023.

Danijela. U ovom poglavlju analizirat će se, i potkrijepiti citatima, četiri ključna elementa kojima autorica pridonosi stvaranju suvremenog imaginarija o Dalmaciji, a oni su redom:

1. Turistička idila i pripadajući kontrast
2. Nostalgичne slike i melankolija
3. Obiteljski odnosi
4. Sukob između tradicionalnog identiteta i modernosti

Pripovjedačica čitatelje uvodi u svoj povratak „dalmatinskoj provinciji” riječima:

„I tako. Stigla sam. Da stigla! Ja sam se vratila u taj grad. Koji je golema ropotarnica, blato i maslinici, divota prašine, večeri na zapuštenoj terasi hotela *Ilirija*, teški metali u zraku, izmet i borovina, mačke i klizava riblja krljušt na masnom brodskom navozu i more zategnuto sve do studenog, kad zapušu lebići” (Savičević Ivančević, 2011: 50).

Već iz ovih riječi osjeća se kako autorica stvara melankolični ambijent praćen određenom dozom apatije, a može se reći i tipične dalmatinske *fjake*¹⁸ koja u romanu biva opisanom i kao „akutna bolest volje”. Savičević Ivančević uspjela je ovim citatom dočarati određenu vrstu simptomatične sudbine koju žive i poznaju svi izvorni stanovnici Dalmacije. Procvat turizma i dolazak stranaca ulazi u suvremeni imaginarij Dalmacije i osjeća se kao nešto negativno; tim se procesom stječe dojam „gubitka identiteta” te se povećava jaz između „Dalmatinaca” i „Drugih”, koji odgovara početno navedenoj tvrdnji Oraić Tolić kako je tvorba identiteta rezultat spomenute binarne dihotomije. O odnosu između identiteta i turizma Savičević Ivančević u svome romanu progovara ovako:

„Uskoro su se u našu tijesnu kalu doselili Englezi i Nizozemci, Belgijanci i Francuzi – mislim da Kinezi ne drže da je sirotinja pretjerano romantična (...) Bila je to krasota za one s više vremena i novca” (Savičević Ivančević, 2011: 25).

Saznaje se na daljnjim stranicama romana kako je sestra Ruzinave sve pridošle Zapadnjake, koji su pretvorili „malene kućerke u zgodne ljetnikovce”, nazivala zajedničkim imenom – turisti (Savičević Ivančević, 2011: 27). Koliko je razlika između financijskih mogućnosti turista, odnosno stranih investitora, i „domaćih ljudi” velika vidljivo je i iz sljedećeg citata, koji potvrđuje već prvotnu Pavičićevu tvrdnju o antropologiji napuštanja, a

¹⁸ Fjaka - reg. stanje oslabljene aktivnosti, pospano stanje; usporenost [uhvatila me fjaka], <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posljednji pristup: 07.08.2023.

kaže: „Mediteran – to su nedovršene kuće i nedovršeni poslovi” (Pavičić, 2018: 282). Savičević Ivančević progovara o ovom problemu tvrdeći:

„Kuće, uglavnom bez fasada, ali i bijele, raznobojne, dizale su se u tetris brda i brdašca velikom brzinom. Svaki put kad podignem pogled, na brdu ispred mene narastu nedovršene kocke sa satelitskim antenama” (Savičević Ivančević, 2011: 47).

Iako u suvremenoj hrvatskoj stvarnosti turizam još jedini mnogima donosi financijsku stabilnost, otpor prema turizmu i promjeni (koji su jednako tako dio svakodnevice) prisutni su i na stranicama toga romana u opisu kruzera u putničkoj luci: „Glazba trešti, šake bezvrijednih kovanica prosipaju se po barskom mesingu. *Salon Sodoma. Cafe Eldorado*” (Savičević Ivančević, 2011: 50). Metaforički gledano, ovaj se citat može tumačiti kao kontrast između onoga što Dalmacija predstavlja strancima – Eldorado, zlatnu zemlju punu neopisivih dragocjenosti i bogatstava, dok se u očima Dalmatinaca kreira slika Sodome, koju prema autoričinim riječima prati „vonj *tudeg* godišnjeg odmora”. U prilog tome, prethodno spomenut *dalmatinski dišpet* najbolje oslikava grafit koji je predstavljao vedutu djetinjstva Ruzinave, a glasi: „STRANČE, OVDJE TE ZAKON NE ŠTITI.” (Savičević Ivančević, 2011: 90). O spomenutom grafitu progovara i Postnikov: „Starim Naseljem vlada logika isključivosti, mržnje i nerazumijevanja svega što je drugo i drukčije – 'Stranče, ovdje te zakon ne štiti', stoji kao moto na početku romana citat lokalnoga grafita” (Postnikov, 2010).

Slika je to jedne regije, jednog *toposa* Dalmacije koji pokušava zadržati autentičnost dok se svakodneвно i sve više sukobljava s priljevom turista i običajima, odnosno promjenama koje oni nose sa sobom. Čitav roman također obiluje nostalgичnim slikama i osjećajem melankolije koja prati protagonisticu Ruzinavu. Atmosferu upotpunjuju gotovo emotivni opisi krajolika, zvukova i mirisa koji prezentiraju povezanost te duboku vezu između lokalnog stanovništva i njihova okruženja. Ono što se ističe iz toga aspekta jest nesavladiv osjećaj privrženosti te nostalgije za nekim godinama i vremenom kojeg više nema:

„Procvjetali su oleandri, kapari i bugenvilije po dvorima. I naša mačka, žuta Jill, ima u svakom oku uličnu svjetiljku nalik na zvijezdu” (Savičević Ivančević, 2011: 22).

Neko minulo, prošlo vrijeme koje odgovara ambijentu Smojina *Malog mista* te u zraku ostavlja dojam poetske sjete gotovo se može osjetiti iz ovih riječi. Modernizacija i urbanizacija, izgleda, ipak su donijele promjene koje su se odrazile i na suvremenu književnost kad je Dalmacija u pitanju. Jedan od citata koji progovara o tome kaže: „U stvarnost se uvijek vraćam s uložnim naporom, kao iz daleka, pomislim” (Savičević Ivančević, 2011: 94).

Treći aspekt koji je važno istaknuti odnosi se na funkcioniranje obitelji u mediteranskom društvu, odnosno – dinamika unutar jedne tipične dalmatinske obitelji i njezina uloga u suvremenom imaginariju o Dalmaciji. Autorica nam narativom o povratku Ruzinave u svoj rodni kraj govori nešto više o duboko ukorijenjenim obiteljskim vezama te upravo o tome kako one oblikuju osjećaj pripadnosti zavičaju. Da su ti odnosi često izrazito kompleksni i u mnogočemu daleko od savršenstva govori i odnos Dadine sestre i njezine majke. Uspomene, intrige pa i obiteljske tajne koje izlaze na vidjelo na određenoj razini često su odraz kolektivnog iskustva za čitatelje:

„Njihov je dnevni ritual bio precizan i jednostavan: dizale su se rano, uvijek u isti sat i pile kavu barem dvadeset minuta, a onda bi se, prije nego što sunce postane prejako, pješice uputile, jedna iza druge, uz magistralu do groblja (...) Njihovo zajedništvo prestajalo bi povratkom kući, nakon ručka, kad bi se sestra povlačila u sobu na katu (...)” (Savičević Ivančević, 2011: 9-10).

Taj citat ističe nekoliko aspekata koji su dio svakodnevnih obiteljskih odnosa u Dalmaciji. Običaj ispijanja kave te odlasci na groblje, nerijetko predvođeni starijim članovima obitelji, nešto su s čime se mnogi čitatelji i danas mogu poistovjetiti. Kroz njih se na izvjesnoj razini oslikava tradicionalna uloga žena u obitelji kada su u pitanju briga o kućanstvu i očuvanje obiteljskih dužnosti. Odnos između članova obitelji u romanu izrazito je konzervativan te se stvara dojam kako članove obitelji vezuju još jedino društvene norme poput zajedničkog ručka te kolektivnog odlaska na groblje. Takva obiteljska dinamika nerijetko se veže uz patrijarhalni kontekst, a vrlo veliku ulogu igra i vjera. Zanimljiv je pritom citat: „'Od povrata mirovine', kaže Ma djelajući dinju tupim nožićem, 'uredit ću grobnicu.'” (Savičević Ivančević, 2011: 22). Preokupiranost vjerom, odnosno čak i smrću, zrcaljena i u ovom citatu jedna je od tipičnih preokupacija junakinja u romanu koju pripovjedna svijest problematizira:

„'Koliko smo primitivni', kazala je tad, zatvarajući prozor kroz koji je frknula neugašeni opušak boje krvi, 'vidi se po tim stvarima. Svaka se ljubav izvaže, kužiš, veća osmrtnica, veći oglas, mramor, zlatni križ, više para, veća ljubav.'” (Savičević Ivančević, 2011: 12).

Iz tih riječi Dadine sestre iščitava se jedna specifična predodžba identiteta Dalmacije upravo kroz likove koji su dio toga *toposa*, a takvo shvaćanje zaista je odraz konteksta u kojem žive. Može se zaključiti kako Savičević Ivančević kroz svoj stil pisanja naglasak stavlja i na svakodnevicu koja pridonosi daljnjem razumijevanju suvremenog života u Dalmaciji. Koliko je svakodnevni život znakovit i bitan prilikom dubljeg shvaćanja određenog razdoblja tvrdi i

Jurišić u svome osvrtu na Dudinu knjigu *Pronađeno blagostanje*, navodeći „(...) često se iz navika i običaja svakodnevice mogu iščitati uzroci većih promjena i događanja koja su zahvatila određenu zajednicu i područje na kojem ona živi” (Jurišić, 2013: 180).

Konačno, posljednji istaknuti element, koji podcrtava i utvrđuje sve one prethodne koji oblikuju suvremeni imaginarij Dalmacije u izabranom djelu, odnosi se na sukob između tradicije i modernizacije. Postnikov u svojoj kritici daje interesantan uvid u tu problematiku:

„Kroz njih, pomalja se slika gluhe hrvatske provincije; Staro Naselje, kako se u Kauboju zove malo primorsko mjesto, stiješnjeno je između procvjetaloga mora i magistrale na kojoj se svakih nekoliko dana gine, između ruiniranih, devastiranih betonskih giganata, zahrđalih željeznih konstrukcija propalih tvornica i 'digitalne avanture' jeftine adrenalinske zabave u pomodnim koktel-barovima i na luksuznim jahtama ruskih bogataša, ispresijecano uskim kaletama koje 'nigdje ne počinju i ne završavaju', zagušeno sparinom vrelih ljetnih noći” (Postnikov, 2010).

I u toj je kritici jasno kako tradicija iz socijalističkog vremena, a i njezina ostavština (ako takve još ima) polako, ali sustavno propadaju pod pritiskom kapitalizma i noviteta koji dolaze s njime, a suvremena književnost jasno ocrtava, odnosno zrcali tu sliku iz stvarnosti. Sukob tradicije i modernizacije može se, dakle, iščitati i kroz prvu točku koja se odnosi na turizam, ali jednako tako i kroz konstantno kolebanje Ruzinave da donese konačnu odluku o ostanku ili odlasku. Autorica je kroz taj element dala zanimljiv prikaz suvremenog problema koji danas žive mnogi mladi naraštaji, a on se svodi na dilemu između tradicije i tradicionalnih vrijednosti te između suvremenih ambicija. Drugim riječima, želja za očuvanjem svojih „korijena” jednako je snažna kao i ona za napretkom i promjenom. Pritom je zanimljivo istaknuti kako Ruzinava naposljetku ipak odlazi u Meksiko, odnosno u nepoznato, i napušta svoj *primorski gradić*, što ilustrira još jedan tipičan primjer dalmatinske, pa čak i šire – hrvatske perspektive, koja se počinje čvrsto utjelovljivati u suvremenoj hrvatskoj književnosti. Konačno, ovaj „poetski *western* iz Dalmacije” čitateljima pruža jednu suvremenu predodžbu identiteta Dalmacije koja nastaje kroz nekoliko različitih prizmi: kroz lokacijski kontekst, jezične elemente, suvremene teme, običaje i folklor, prikaz društvenih promjena te emocionalnu autentičnost pripovjedačice.

5.2. Vlado Bulić: *Putovanje u srce hrvatskog sna*

Iduće odabrano književno djelo predstaviti će upravo satirično *putovanje* kroz hrvatsku stvarnost iz očista glavnog lika Denisa Lalića; od djetinjstva u vrijeme uzbuna u Dalmaciji do *srca hrvatskog sna* negdje u dalmatinskom zaleđu. Kritika je ovaj *bildungsroman* opisala „(...) prikazom Hrvatske devedesetih i nultih koji se, ugrubo, proteže od feudalnog terora osiljenih lokalaca, nasilnih ostataka militaraca i mafije do suptilnog i kapilarnog terora medija i konzumerizma (...)”¹⁹ Roman se sastoji od osam priča, odnosno poglavlja – čitatelji i kroz taj roman mogu dobiti određen uvid o predodžbi identiteta Dalmacije u suvremenom vremenu koju u romanu karakterizira kriminal, nasilje, droga i netolerancija. Prilikom analize će se, stoga, pažnja usmjeriti na sljedeće elemente:

1. Betonizaciju (otvaranje hotela)
2. Kriminal (drogu) i korupciju
3. Nacionalizam, primitivizam i konzervativizam

Roman *Putovanje u srce hrvatskog sna* nema kronološki slijed, odnosno linearnu fabulu, međutim dosljedno prati odrastanje protagonista Denisa Lalića: od djetinjstva s motikom i rada s djedom po „vlaškoj goleti”, preko školovanja u Splitu te studentskih dana u Zagrebu, do pronalaska posla na internetskom portalu i svim izazovima koji su se našli na putu k tome i nakon toga. Pogačnik piše kako roman predstavlja sljedeće: „Snažna je to i tmurna priča o posljedicama jednog vremena koje se simbolički stislo u apsurdnu pisanja i brisanja jednog grafita, od početnog TITO, preko HDZ-a, do TBF-a” (Pogačnik, 2006).

Neizostavno je prije same analize romana istaknuti kako se u hrvatskoj književnosti nakon 90-ih godina popularizirala tzv. *stvarnosna književnost* (Džafo, 2015: 1). Ona reflektira novonastale društvene situacije u razdoblju nakon raspada Jugoslavije: od socijalnih problema te tranzicijskih procesa i izazova do Domovinskog rata. Suvremeno doba istovremeno i jednako oblikuju i globalizacija i novi društveni sistem – kapitalizam. Postmoderni virtualni realizam, kojemu pripada ovaj roman, Oraić Tolić objašnjava ovako: „(...) fikcija, fantastika i iluzija postaju jednako zbiljske ili zbiljskije od zbilje, a zbilja za koju smo vjerovali da je stvarnosna postaje iluzorna i fiktivna” (Oraić Tolić, 2005: 125). Književnost predstavlja medij koji se temelji na jeziku, a „pravu stvarnost” gotovo je nemoguće spoznati budući da je posredovana barem jezikom. Međutim, težnja stvarnosne književnosti u užem smislu jest prikazati realnost

¹⁹ <https://www.agm.hr/hr/shop/putovanje-u-srce-hrvatskog-sna,144.html>, posljednji pristup: 16.08.2023.

onakvom kakva ona jest: „stvarnosna proza sugerira da je riječ o književnosti koja je svoje osnovno poetičko uporište pronašla u problematizaciji odnosa stvarnosti i književnosti, odnosno izvanknjiževne zbilje i književnoga teksta koji tu zbilju na neki način mimetički prikazuje, realistički zahvaća ili čak naturalizira” (Ryznar, 2013: 1). Drugim riječima, Džafo tvrdi kako se književni tekstovi ne mogu čitati kao da lebde u zraku te faktografski zrcale stvarnost, već oni jednako nastaju u toj stvarnosti, ali je i proizvode (Džafo, 2015: 11). Ove tvrdnje igraju ključnu ulogu pri shvaćanju kako su promjene imaginarija o Dalmaciji unutar suvremene književnosti jednako odraz zbilje, ali pritom i one utječu na promjene u objektivnoj zbilji i stvaranje novih predodžbi. Stoga će se prilikom analize uzeti u obzir predodžba identiteta Dalmacije koja se može iščitati iz optike glavnog lika Denisa (Dene) Lalića, prilikom njegova povratka u dalmatinski kraj, o kojemu najviše govori poglavlje pod naslovom *Pomirba*. Iako je Dena porijeklom iz Dalmacije, prilikom njegova povratka jedno ljeto čitatelji jasno osjećaju opterećenost protagonista patrijarhalnim pravilima, konzervatizmom, nacionalizmom te primitivizmom. Iz spomenuta poglavlja saznaje se kako glavni protagonist trenutno živi u hotelu koji je donedavno bio ruševina:

„Zaustavljam pogled na jednom od tih brda. Tu je hotel. U njemu živim. Ona ruševina na kojoj smo nekad Beka i ja duvali prve džoje izrasla je u zdanje s četiri zvjezdice. Rođaku fali još jedan papir i može početi s radom. Zato je odlučio pokrenuti novine. Gradonačelnik voli bit u novine pa će dat ti papir kad mu stavimo intervju na tri strane” (Bulić, 2006: 253).

Iako se stvarnosna književnost naposljetku može shvatiti tek kao simulacija zbilje, a ne kao njezina neposredna reprezentacija, ovaj citat u mnogočemu vjerno reflektira stvarnost suvremenog života u Dalmaciji, a to je – apartmanizacija i izgradnja hotela o kojoj svjedoči i prethodno analiziran roman *Adio kauboju*. Drugi dio citata odnosi se ponovno na *dalmatinski mentalitet* koji nerijetko karakterizira ona izreka „ruka ruku mije”, a u širem smislu se jednako može iščitati medijska te tržišna logika koja dolazi sa smjenom socijalističkog sistema u onaj kapitalistički. Nadalje, Bulić daje zaista iscrpan opis kolanja narkotika i odnosa lokalnih stanovnika prema njima; neposredno se stvara slika kako su neke droge u tom dalmatinskom kraju „dozvoljene” dok druge nisu: „U kajiću su dva lika od kojih ću za mjesec dana napraviti lokalne heroje jer su ovaj stoljetni grad obranili od horsa” (Bulić, 2006: 253). I dok narkotici poput heroina izazivaju ispade nasilja kod lokalnog stanovništva ili bolje rečeno kod „rođaka koji kontroliraju kolanje narkotika po gradu”, istovremeno odnos prema nekim drugim vrstama droge biva prihvaćen gotovo kao jedan od dnevnih rituala:

„Moj novi rođak vodi disko klub Paccino i kontrolira kolanje narkotika po gradu (...) Glavni razbijač u gradu, lik kojeg sam do tada iskreno mrzio, lik koji je sve ono što ja nisam, oduševio se kao malo dijete. Uslijedilo je grljenje, ljubljenje, čašćenje kokom i cugom i neka čudna ljubav koja mu je izlazila iz svake geste. Ljubav koja je ignorirala sve osim jednog – krvi. Na kraju rečenica: 'Rode, ako te iko u ovom gradu krivo pogleda, ja ću mu se osobno krvi napiti'” (Bulić, 2006: 254–255).

Dakle, citat prikazuje prethodno spomenut odnos lokalnih „moćnika” (ili konkretnije Denisova rođaka Sikire) prema različitim vrstama opijata, međutim i jasno oslikava koliko „krv” i rodbinske veze igraju ključnu ulogu u poimanju suvremenog imaginarija Dalmacije. Postaje jasno kako Bulić u suvremeni imaginarij Dalmacije uvodi mračne elemente poput narkotika, nasilja, kriminala i korupcije. Postavlja se pitanje zbog čega i kako ti *noir* elementi nalaze svoj put u književni tekst? Prethodno spomenuta stvarnosna proza podrazumijeva niz literarnih postupaka poput fikcionalizacije, narativizacije, stilizacije i drugih, čije korištenje pri pretvaranju zbilje u tekstualno tkivo ima ideološku moć. Džafro navodi kako je označivanje događaja na određeni način uvijek podložno subjektivnosti te preslikava vlastita uvjerenja i interese; dakle, ono je ideološki čin koji odgovara onome što Hall naziva „politikom označivanja” (Džafro, 2013: 11). Prema tome može se zaključiti kako su novouvedeni *noir* elementi u primarno bajkovit imaginarij o Dalmaciji odraz autorovih subjektivnih autopredodžbi o suvremenoj dalmatinskoj stvarnosti. Ta „stvarnost” kroz poglavlje počinje i mučiti Lalića; kriza identiteta ne iščitava se samo u opreci onih tradicionalnih i (post)modernih identiteta već i u samome književnom tekstu:

„Otkako sam se prvi put pojavio u ovom gradu, bježim od tipa koji se večeras raznježio kao malo dijete. Nisam znao što da mislim o njemu, kako da se postavim (...) Kao da se moraš odlučiti između imena i prezimena i donijeti odluku o tome što si – Denis ili Lalić? U Zagrebu je to jasno kao dan, ali ovdje... Činilo se nespojivo” (Bulić, 2006: 259).

Ovaj citat problematizira unutarnju borbu glavnog lika pri odabiru identiteta koji sljeduju različiti topisi i njima pripadajuća zbilja. U binarnoj opreci Zagreb – Dalmacija glavnome se liku čini prilično jednostavnim odrediti *tko je on?* u Zagrebu; panker, a kasnije i *rejver*, što sačinjava njegov supkulturni identitet. Međutim, očito je kako pri pronalaženju odgovora na to pitanje područje Dalmacije predstavlja veći izazov. Ovime se otvara put k jednom izrazito bitnom postmodernističkom pitanju koje Bulić postavlja u svome romanu, a riječ je o pitanju identiteta. Lalić zauzima mnoge identitete kroz roman; od studenta *alternativca* do novinara koji radi za internetski portal, od tradicionalnog i nacionalnog identiteta do onog

postmodernog pa i virtualnog. Postmodernizam upućuje upravo na krizu identiteta koja predstavlja rezultat krize nekih prijašnjih, modernističkih temelja koji ostaju neostvareni i nedorečeni (Kalanj, 2010: 124). U postmodernim identitetima, dakle, do izražaja dolazi veliki broj „malih priča” za razliku od malog broja kanoniziranih narativa koji prate, primjerice, nacionalni identitet (*isto*: 124). Bulić jasno povezuje Dalmaciju s onim nacionalnim u epizodi kada Sikira i Krle završe na naslovnici novina:

„Tip mi je pružio fotku na kojoj dva lika sjede na vrhu dimnjaka lokalne tvornice zatvorene prije deset godina i mašu hrvatskom zastavom. Ispod piše – NEMA PREDAJE! Gledam tipove – Sikira i Krle.

- Šta je ovo?
- To su se dva naša momka popela na dimnjak sa zastavom u znak podrške generalu Gotovini.

(...) Riječ domovina i tradicija bubale su sa svake stranice. Novine su bile zamišljene kao jedan od bastiona obrane od bjelosvjetskih zavjera koje su prijetile kako domovini tako i ovom pitoresknom kraju” (Bulić, 2006:262).

Ova epizoda predstavlja jasnu analogiju između dalmatinskog kraja i nacionalizma, a kulminira kada Lalić i njegov prijatelj Mate pod utjecajem različitih opijata krenu u potragu za srcem hrvatskog sna tumačeći doslovno stihove pjesme Marka Perkovića Thompsona „Iza devet sela”. Vođeni utjecajem alkohola, marihuane i drugih narkotika kreću u svoju avanturu koja po mnogočemu odgovara onoj iz romana *Strah i prezir u Las Vegasu: divlje putovanje u srce američkog sna* Huntera S. Thompsona, po kojemu je nastao i istoimeni film. Bulić čak intertekstualno i spominje ovaj film:

„Sjeli smo u Matinog golfa. Gledao sam u omot. Podnaslov filma – *Putovanje u srce američkog sna*. Las Vegas. Hm, kako izgleda srce hrvatskog? Gdje je? Nemam pojma. Ali u džepu imam dovoljno dima i cijelu noć da skužim” (Bulić, 2006: 169).

Uvođenje referenci povezanih s popularnom kulturom uz intertekstualnost također su obilježja postmodernističke književnosti. Jasno je kako su dva Thompsona – autor prethodno navedena romana te hrvatski pjevač lajt-motivi cijeloga romana:

„Gledaj. Čovik koji je napisao knjigu po kojoj su snimili ovi film ti se zva Thompson i napisao je kako doć do srca američkog sna. Ovi naš Thompson ima stvar u kojoj piva kako u Hrvatskoj doć do tamo. Ova dva u filmu piju i drogiraju se ka i mi. Jedan je novinar, a drugi

odvjetnik. Ja san novinar, a ti konobar, šta znači da kopčaš kako se stvari ovde događaju (...) Vratio se sa šest velikih Tuborga. Krenuli smo. Na put u srce hrvatskog sna” (Bulić, 2006: 170-171).

Hunter S. Thompson predstavlja simbol globalizacije i amerikanizacije koju prate otvoreni pogledi, dok Marko Perković Thompson postaje svojevrsnim simbolom lokalne kulture i hrvatskog nacionalizma. Džafro objašnjava: „Ovakva intertekstualna igra zapravo naglašava koliko su tekst i identitet ovisni o drugim tekstovima pripadajućeg kulturnog okruženja koji se u suvremenom globaliziranom svijetu sve više širi pa je potraga za srcem hrvatskog sna posredovana iskustvom potrage za američkim snom (...)” (Džafro, 2015: 21). Da je putovanje jedna od najčešćih metafora u svjetskoj književnosti i kulturi tvrdi i Molvarec (2019: 124). Zanimljivo je primijetiti koliko se dva spomenuta sna, odnosno *putovanja*, u suštini razlikuju; put k američkom snu bi u konačnici pretpostavio put k uspjehu i prosperitetu, dok se put (i fizički i psihički) na koji kreću protagonisti romana Lalić i Mate može tumačiti kao pokušaj eskapizma, ali jednako tako i revolt pojedinaca prema društvu u kojem se nalaze. Molvarec tvrdi kako je u samoj potrazi vidan sukob različitih kodova: „(...) jedan je popularnokulturni, nadahnut američkom kontrakulturom i drogama, alternativni, subverzivni, netradicionalni, a drugi je nacionalni, tradicionalni, konzervativni, desničarski” (Molvarec, 2019: 140). Naposljetku, i ono što junaci pronalaze kao *hrvatski san* posve je nešto drugačije od očekivanog:

„Oj, Zagoro, lijepa li si.

Slavonijo, ravna ti si.

Herceg Bosno, srce ponosno.

Dalmacijo, more moje,

Jedna duša, a nas dvoje.

Pozdrav Liko, Velebita diko...

Zapljusnuo me smrad alkohola i uvukao mi se u svaku stanicu. Smrad se miješao s Thompsonovim glasom i znojnim tijelima petnaestak pijanih tipova koji su, goli do struka, skakali po sobi izvan svakog ritma i grlili se kad bi se dovoljno približili jedan drugom. U samom srcu hrvatskog sna” (Bulić, 2006: 176-177).

Bulić tako zaključuje ovo poglavlje pronalaskom srca hrvatskog sna u nekoj dalmatinskoj zabiti, pri čemu Mate naposljetku, vođen alkoholom i razočaranjem, počinje pucati pištoljem, a Lalić ga pokušava smiriti pjevajući mu (ponovno) Thompsonovu pjesmu *Čavoglave*. Bulićev protagonist, odnosno antijunak, koji se ne uklapa u neposrednu društvenu okolinu, u konačnici uspijeva „prokazati” naličje hrvatskog sna. Tim je završetkom Bulić, na apsurdan i satiričan način, uhvatio i opisao „stvarnost” Hrvatske, pa u užem smislu i Dalmacije iz jedne drugačije perspektive, a Rašeta ga opisuje: „Kao pouzdan bedeker, kroz Hrvatsku koja je samo u turističkom sloganu bila raj na zemlji, a inače je zemlja jeftinih skandala, skupih kurvi, visoke politike i niskog morala” (Rašeta, 2006). Konačno, valja zaključiti kako je Bulić u svome romanu uveo neke nove, drugačije i suvremene predodžbe različitih identiteta koji ulaze u imaginarij Dalmacije te ocrtao putovanje kao izraz krize istih, a pritom dužan nije ostao ni potrošačkim vrijednostima društva ni kapitalističkom poretku.

5.3. Marija Andrijašević: *Zemlja bez sutona*

Treće i posljednje književno djelo koje je odabrano za analizu jest roman prvijenac autorice Marije Andrijašević – *Zemlja bez sutona*. Roman tematizira povratak biologinje i sakupljačice sjemenki Glorije Suton u svoj rodni kraj; zaselak imena Sutoni, smješten negdje u Dalmatinskoj zagori, nedaleko od rijeke Cetine. Protagonistica se susreće s prijateljem iz djetinjstva Jadranom i upoznaje njegovu kći Altu. Kroz roman se čitatelji upoznaju i s njezinim odnosom prema djedu i ocu Žarku (nadimkom Žare); obiteljskim mitovima i sjenama, i svime onime što je ostalo nedorečeno. U romanu se saznaje kako je Glorija odrastala pretežito u „muškom svijetu” budući da ju je majka Žana napustila jako davno. Ono što čini nezaobilaznu okosnicu romana, i bitno je pri odabiru ovoga književnog djela za analizu imaginarija Dalmacije u suvremenoj književnosti, opisuje sljedeći citat: „Svi Glorijini pokušaji da makar na trenutak živi u sadašnjosti bit će preplavljeni bršljanima sjećanja i njezinim korjenitim vezama s prošlim životom. A taj nam život s ovih stranica šiba doživljava i osjeća je guste i miomirisne kao što je i dalmatinska vegetacija: zavodljive, bodljikave, ljepljive, i u konačnici, pod vrelinom sunca, samonikle (...) *Zemlja bez sutona*, prvi roman Marije Andrijašević, svojedobno nagrađene Goranom za mlade pjesnike, kao da je od mirisne smole mediteranskog drveta kojom se rana na obiteljskom deblu Sutonovih liječi, a za čitatelja lijepi” (Lokotar, 2022). Roman obiluje čestim iskakanjima iz linearne fabule koje Nagulov u svojoj kritici opisuje ovako:

„Česta iskakanja iz linearnosti donose informacije o obiteljskom *backgroundu*, životu na relaciji selo – grad, ratno-poratnom kontekstu odrastanja (kao i stjecanju imuniteta na pripadajuće šovinizme), ali i one koje zahvaćaju širi kontekst, osobito onaj kraha radničke klase (utoliko ne čudi, na više mjesta u knjizi, spomen Jugoplastike po kojoj su, u kasno predraće, Split i gravitirajući prostor bili prepoznatljivi barem koliko po Hajduku, Smoji i često spominjanoj Slobodnoj)” (Nagulov, 2022).

Kritika je, dakle, s oduševljenjem dočekala *Zemlju bez sutona*. Tijekom analize ovoga romana u kontekstu predodžbi o identitetu Dalmacije uzet će se u razmatranje sljedeći aspekti:

1. Povratak u rodni kraj (želja za raspoznavanjem krucijalnih identitetskih elemenata)
2. Romantizirani opis rodnog kraja (opreka urbano – ruralno)
3. Obiteljski odnosi i odrastanje (provincijski patrijarhat)

Andrijašević uvodi čitatelje u roman, poput Savičević Ivančević, povratkom protagonistice u svoj rodni kraj. Zanimljivo je kako već na prvoj stranici romana čitatelji imaju priliku saznati da se turizam i konzumerizam probio duboko do ruralnih dijelova Dalmatinske zagore:

„Urlici mi dopiru s leđa, iz daljine kanjona, i ono za što sam pomislila da su neki novi Kosovi, ukazuje se kao dvojac u gumenjaku koje rijeka pod mojim nogama u trenu odnosi preko svojih brzaca u zavoje (...) Ili, kako sam pročitala na ogromnoj oglasnoj ploči nekoliko metara dalje: RAFTING, CLIMBING & ZIP LINE iskustvo, uz besplatno kampiranje za sve one koji žele više od jednodnevna CRRRREEEWWWZZZZIIINNEESSSSAAA” (Andrijašević, 2021: 9).

Nadalje, autorica opisuje kako se ispred kuća autohtonog stanovništva mogu vidjeti oznake na kojima stoje natpisi *private* i sličice prekriženih šatora i kajaka. Iz navedenog može se zaključiti kako i na stranicama ovog romana postoji želja za definiranjem granica između turizma (i dolaska stranaca) i očuvanjem tradicije unutar krugova izvornih stanovnika. Radnja romana čitatelje vodi dalje do Sutona, drugog sela na Vrju:

„Vrj je mjesto odakle su Sutoni (...) Vrj nije mjesto ili kako u novinama i pričama opisuju *mala mista* – galerija živopisnih, dragih, komičnih likova. To čak i nije malo mjesto, to je selo, jedno malo siromašno selo podijeljeno na desetak zaselaka i isto toliko prezimena (pa i koje više), puno kamenih kuća izniklih na glinenoj žili u koju se usijeca i presijeca sve: od

temelja suhozida do bunara, od grobova do stabala šljiva, oraha, polja luka i kapule, od krvava opipavanja žile i njezina po život – po dušu opasna iskanjanja” (Andrijašević, 2021: 13).

Citat, iako dug, predstavlja bogatstvo pri ovoj analizi. Autorica se već u samome početku opisa odmiče od idiličnih predodžbi *malih mista* te pastoralne vizije mirnog rodnog kraja te uvodi jednu sasvim konkretnu predodžbu koja zrcali stvarnost; ona se odnosi na ruralnost, starinu te siromaštvo. Spominju se i karakteristični suhozidi i bunari koji doprinose osjećaju *sela*; autorica pritom stvara osjećaj kao da selo postaje mjesto gdje je i vrijeme stalo – polumrtvi topos. Romantiziranje toposa djetinjstva, siromaštva i nekog „jednostavnijeg načina života” u odnosu na urbani protagonistica zaokružuje riječima: „Svejedno, Vrj je ovozemaljski raj (...)” (Andrijašević, 2021: 13). Povratak korijenima i ljudima s kojima je odrastala Gloriji omogućuje da bolje spozna sebe, da konačno otplete klupko čežnji i dilema koje joj ne dopuštaju da krene naprijed. Pritom se najviše ističe odnos između oca Žarka i Glorije, koji ona opisuje ovako: „Bojim se oca i bojim se za oca jednako. On je moj spasitelj, moja najveća žrtva, moj jedini neprijatelj. Takva je kvaliteta očinske ljubavi uobičajena i iznimno učinkovita, donesena s Vrja u grad u polupraznome naramku. Što da onda očekujem od nje?” (Andrijašević, 2021: 40). Glorijin otac izdanak je radničke klase (bio je šef smjene u Gradskoj čistoći) koji svojoj kćeri ipak uspijeva omogućiti školovanje, a isto je poticao i njezin djed:

„Gundā kad me ćaća vuče sa sobom na selo, ponavlja isto što je netko rekao njemu na Vrju za njegovu djecu, *daj ga gradu, ne daj ga radu.*” (Andrijašević, 2021: 85).

Žare jednako tako prenosi Gloriji ljubav prema prirodi koja u budućnosti postaje i njezinom profesijom. Međutim, Glorijina fiksacija na nedostatak majčinske figure (koja ju je kao dijete napustila, a koju preuzima Dida u njezinoj mladosti) rezultirala je veoma romantiziranim maštarijama i nadanjima o ponovnom susretu. Njihov susret (koji se zbiva kasnije u romanu nakon izvjesne svađe s ocem Žarkom) donosi konačnu potvrdu kako njezina majka Žana nema neki „opravdan razlog” odlaska te je život nastavila uz drugu obitelj. Iako razočaravajuća, ova situacija Gloriji ipak pruža određenu dozu katarze koja pomaže pri revitalizaciji odnosa s ocem, prvotno opisanog kao: „Izmiješala se u meni grižnja savjesti jer sam ja tako loša kći i sram jer je on tako loš otac” (Andrijašević, 2021: 147). Nakon očeve smrti, Glorija oca i odnos prema njemu opisuje sljedećim riječima:

„Žare, ulizao u Vrj pod trbušinom debele zmijske, u kljunu divljeg orla, na oštrici vala, brzacima rijeka, u zobnici vrijednoga zemljaka, pukotini činijske. Čemu šuma bez njegova trka, krošnje bez njegovih krikova (...) zemlja bez njegova voćaka, grad bez jednoga takvog

nadzornika? Čemu, na kraju krajeva, ja bez svog oca? On me zbilja nije ni prevario ni nasamario, on me je presadio, stavio na drugu podlogu, osigurao da u meni preživi svaka od osobina na koje su njemu ovo mjesto i ovi ljudi oduzeli pravo” (Andrijašević, 2021: 242).

Dakle, autorica preko ovog odnosa jasno ilustrira ideju kako su kćeri prirodno više vezane uz oca zbog zaštite ili oslonca. Božić se u svojoj kritici osvrće na ovu problematiku i zaključuje:

„No istovremeno ta majka koje nema upravo zato poprima jednu od centralnih uloga, pretvarajući se u taj ključni element koji nedostaje u njezinu osobnom identitetu, zbog čega su muškarci imali neočekivan teret na svojim leđima. Budući da je u takvim tradicionalnim kulturama odgoj djece primarno zadatak žene, u sudaru s urbanim društvom van uskih ruralnih granica, pa bile one mentalne ili fizičke, jedini izlaz je bijeg, bez obzira na cijenu, kao što je napuštanje vlastitog djeteta i novi, paralelni život (...)” (Božić, 2021).

Majka i kći mogu se izjednačiti u nekom pogledu – jedna odlazi od svoje prvotne obitelji i zasniva obitelj s nekim drugim, dok druga migrira u *svijet* zbog budućeg obrazovanja, o čemu svjedoče ove riječi:

„I ja sam htjela nekamo otići poput Jadrana, preko mora negdje ne biti, otrgnuti se odavde. Ne poput Dide u smrt, ili oca u neživot, samo se odavde iščupati, iščeznuti. Početi. Početi bez straha da ću iz ove zgrade na posao, iza nekog pulta, uslužna i nasmijana, srezana u korijenu” (Andrijašević, 2021: 150).

Time Andrijašević neposredno progovara i o ženskoj emancipaciji u jednoj patrijarhalnoj krutoj sredini koja nije izrazito bila naklonjena ženskom oslobođenju. Glorijin povratak utoliko nosi posebnu težinu; ona se vraća iz jednog drugačijeg svijeta koji nosi drugačije običaje i vrijednosti pri čemu se tragičnost života ne iščitava kroz prizmu žene ili muškarca koji ostaju sami (što predstavlja slučaj u patrijarhalnom poimanju). Božić također zaokružuje kritiku o ovome romanu riječima:

„Moglo bi se reći da je ovo i knjiga o Splitu na djelomično sličan način kao Lujanovićeva *Južina*, posveta svemu onome što poznaju samo oni koji dušu grada čitaju neturistički, već intuitivno iznutra, a kronotopi i kulturološki okvir su vrlo jasno ocrtani, pa tu ima i Hajduka, pazara, Ovčica, konkatedrale i ostalog. A naučite i poneku novu riječ poput *zoga* (bočalište) ili *šuverina* (šibica). Slično Alminu Kaplanu i njegovoj prozi, Andrijašević

majstorski barata dijalektom gdje se jezik sočno pokazuje kao krajnji i ključni nositelj efekta” (Božić, 2021).

Ikavica i jezik kojim se autorica koristi konačno doprinose efektu „izvornosti” ovoga romana, a tome odgovora i činjenica kako je autorica rođena u Splitu 1984. godine. Konačno, glavna poruka romana prisutna je već i u samome naslovu – *Zemlja bez sutona*. Metaforičan naslov jasno se odnosi na opustošenu i divlju zemlju bez ljudi. Međutim, glavna protagonistica Glorija svjesna je uvelike svojih korijena, bez obzira na to gdje ju je život u međuvremenu odveo, pa je prije odlaska na fakultet izustila: „Idem živjeti, vratit ću se” (Andrijašević, 2021: 154). O toj često neshvatljivoj povezanosti s rodnim krajem konačno svjedoči trenutak u romanu kad krene saditi stablo albicije u zemlju čiji je ona i sama potomak. Naposljetku, zanimljivo je primijetiti kako se imaginarij Dalmacije kroz ovo književno djelo obogatio: predodžbama o ruralnim krajevima, teškom životu, radu na zemlji koja ne trpi kapitalističku pohlepu, žrtvi i siromaštvu, te kompleksnom dinamikom obiteljskih odnosa te osjećaja dužnosti i pripadnosti. Ono što predstavlja iskorak u odnosu na prethodno analizirane romane slika je odlaska, ali i konačnog povratka svome kraju i tradiciji, vođena nekim duboko ukorijenjenim osjećajima koje malotko tko nije iz ovih krajeva može u potpunosti spoznati:

Po tebe je ljubav došla. Zvjera ti pred vratima. Mjeri okom može li se uzverati na terasu i provaliti u stan. Pa prije nego što napravi neku glupost, ustaj, rastvori prozore... Odgovori joj na poruku. Otvori joj vrata. Nigdje ti ne ideš (Andrijašević, 2021: 247).

6. IMAGINARIJ DALMACIJE U SUVREMENOJ HRVATSKOJ POP-KULTURI

Do sada se u radu analiza imaginarija o Dalmaciji doticala suvremenih hrvatskih književnih djela, dok će se u sljedećem poglavlju analiza proširiti i na popularnu kulturu. Pažnja će se prvotno usredotočiti na film, pri čemu je konkretno za reprezentativni primjerak izabran film *Ne gledaj mi u pijat* redateljice Hane Jušić iz 2016. godine. Kao drugi medij popularne kulture izabrana je glazba – analizirat će se predodžbe o Dalmaciji koje proizlaze iz stihova glazbenih skupina: TBF-a i Dječaka.

6.1. Hana Jušić: *Ne gledaj mi u pijat*

Hana Jušić šibenska je redateljica i scenaristica igranog dugometražnog filma *Ne gledaj mi u pijat*, premijerno prikazanog 2016. godine na 73. Venecijanskom filmskom festivalu. Iako jer riječ o debitantskom filmu, osvojio je nagradu FEDEORA-e za najbolji europski film.²⁰ Na filmskom festivalu u Puli također osvaja brojne nagrade: za režiju, najbolju glavnu te sporednu žensku ulogu te za kostimografiju. Uloge u filmu potpisuju imena: Mia Petričević (u glavnoj ulozi Marijane), Nikša Butijer (kao Marijanin brat Zoran), Arijana Čulina (u ulozi majke Vere), Zlatko Burić (kao otac Lazo) te Karla Brbić (kao prijateljica Anđela). Film tematizira dinamiku i odnose unutar tipične dalmatinske obitelji koja počiva na patrijarhalnim vrijednostima. Analiza ovoga filma u pogledu isticanja predodžbi koje ulaze u suvremeni imaginarij Dalmacije pažnju će usmjeriti upravo na već prethodno spomenute obiteljske elemente. Idila odrastanja u Dalmaciji potpuno je zamijenjena slikom surove realnosti koja pogađa obitelj Petković u onome trenutku kad dominantni otac, patrijarh (glava obitelji) doživi moždani udar. Primarno određene obiteljske uloge astronomski se mijenjaju: 24-godišnja Marijana ostaje prisiljena životnim okolnostima raditi dva posla kako bi se skrbila o svojoj obitelji. Početno teškoj situaciji ne pomaže ni činjenica da je njezin brat psihički bolestan te nije sposoban za rad, a majka je također potpuno nezainteresirana preuzeti ulogu „hranitelja obitelji” te se njezina uloga u kućanstvu svodi isključivo i samo na kuhanje. Zahtila u svojoj kritici opisuje Marijaninu majku kao: „Marijanina majka Vera (Arijana Čulina) jedna je od onih egzistencijalno poraženih dalmatinskih supruga koje je patrijarhalno-*stockholmski* sindrom pretvorio u puki atribut muškarca, njegovu produženu ruku u kuhinji bez ikakve slobodne volje” (Zahtila, 2016).

Život u kratkom roku postaje potpuno nepodnošljivim za Marijanu – briga o ocu te održavanje obitelji oduzeli su joj svaki osjećaj slobode. Ubrzo se Marijana ponovno povezuje s prijateljicom iz mladosti – Anđelom, te započinje izlaziti u noćne provode koji obiluju alkoholom i druženjem s nepoznatim muškarcima. Koliko je cijena slobode velika, a osjećaj dužnosti prema obitelji jak, osjeća se tijekom cijelog filma. Spomenuti osjećaj kulminira u posljednjim scenama kada Marijana odluči napustiti svoj grad i sjeda u autobus za Zagreb, međutim nedugo nakon polaska izljuje iz autobusa i ostaje u njegovoj prašini.

Kritika o ovome dugometražnom filmu tvrdi kako je Jušić uspjela u naumu da istakne estetiku ružnoće; toliko intenzivna, realna i bolna, gledatelje uvuče dublje u priču (Homovec,

²⁰ [https://hr.wikipedia.org/wiki/Ne_gledaj_mi_u_pijat_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Ne_gledaj_mi_u_pijat_(2016.)), posljednji pristup: 28.08.2023.

2016). Dakle, film perfektno suvremen, a s podlogom iz mediteranske i dalmatinske antropologije i kulture jasno doprinosi stvaranju novih predodžbi koje ulaze u suvremeni imaginarij o Dalmaciji. Konkretno se istaknuti može predodžba patrijarhata u kojoj ključnu ulogu podrške zauzimaju – žene. Muškarci unutar obitelji Petković su ili fizički nemoćni ili su besposleni, pa čak i beskorisni. Međutim, hijerarhijska struktura unutar obitelji jasna je od početka – Marijana se nalazi na samome dnu. Otac predstavlja oličenje autoriteta koji demonstrira i na ženi i na sinu, ali Marijana gotovo uvijek izvlači najdeblji kraj. Fizičko nasilje nije doseglo ekstreme unutar filma, ali u sceni kada Marijana zatraži od oca da prestane verbalno zlostavljati Zorana, otac ju nekolicinu puta udari kuhinjskom krpom u leđa. Mentalno i psihičko nasilje zato dosežu vrhunce unutar terora koji se događa iza „četiri zida”.

Slika 4. *Scena za ručkom iz filma „Ne gledaj mi u pijat“*

(<https://www.quitstaringatmyplate.com/#fotogalerija>)

Iako Marijana jedina u obitelji radi posao unutar svoje profesije (kao tehničar u laboratoriju bolnice) i ne zarađuje mnogo, u vlastitoj kući mora se pokoriti očevim restrikcijama i nema nikakvo pravo glasa. Nakon što moždani udar ostavi oca u vegetativnom stanju i potpuno nemoćnog, dinamika u kući se promijenila tek utoliko što se od Marijane očekivalo da preuzme i taj dio „posla”. Majčin potpuni osjećaj slobode nakon popuštanja muževe stege rezultira trošenjem Mirjanine zarade na vlastite hireve. To vodi k Marijaninom preuzimanju još jednog, dodatnog posla – čišćenja stanova s prijateljicom iz škole, Anđelom. Marijanin brat Zoran, kako je prethodno spomenuto, mentalno je „sporiji”, ali također izrazito lijen, nema nikakvu ambiciju

pomoći obitelji u financijskom (ili ikakvom) smislu te po cijele dane luta po gradu. Pritisak koji Marijana doživljava na obiteljskom planu ne popušta ni na poslu. Kako je potpuno otuđena od neke „normalne stvarnosti” koju žive njezine kolegice, a također se ograđuje od površnih razgovora i ogovaranja, to rezultira njihovom nenaklonošću. Situaciji ne pomaže ni činjenica da ju šefica simpatizira. Drugi posao koji prihvaća ne pričinjava joj posebno zadovoljstvo, ali Marijana ovdje vidi priliku da dio vremena provede s prijateljicom. Slika je to jedne netipične, sputane mladosti u kojoj su zabava i druženje s prijateljima strani pojmovi:

„Kao što joj majka, kad Marijana napomene kako sve novce koje zaradi daje njima, kaže: *A kome bi drugome davala, nećeš valjda na izlaske i zabavu*“ (Laura, 2016).

Bijeg od logistike i uloge hraniteljice, a ujedno jedini trenutci oduška i slobode postaju izlasci s Anđelom te odlasci na kupanje s majkom i bratom. Konačno, Marijana otkriva seks i počinje izlaziti s različitim nepoznatim muškarcima što predstavlja izraz bunta prema onome što zna da nije „dozvoljeno”. Međutim, ti pokušaji bijega od jarma rutinirane svakodnevne nerijetko su destruktivnog i/ili autodestruktivnog karaktera. Naposljetku, jasno je kako i ta želja za pronalaskom slobode i odlaskom iz svog rodnog grada biva slomljena pod neodlučnošću i pasivnošću Marijanina karaktera. Protagonistica umjesto katarze doživljava kapitulaciju. Neizostavno je spomenuti i sam naslov filma *Ne gledaj mi u pijat* – dalmatinski izraz koji znači „ne zabadaj nos gdje mu nije mjesto”, o njemu Stojiljković u svojoj kritici piše:

„Počnimo od naslova, dalmatinskog izraza koji nam daje dve bitne informacije, onu o lokalitetu i onu o mentalitetu. Gledanje u pijat, krevet i ko zna šta još omiljena je zabava dokonih ukućana i naročito suseda” (Stojiljković, 2016).

Ovaj komentar zrcali zbilju tipičnu za mala mjesta na području Dalmacije. Neposredna blizina susjeda i njihova (poželjna i nepoželjna) uključenost u svakodnevni život izoliraju svaki osjećaj privatnosti. Kritika, osude i ogovaranja koja uz to slijede neizbježni su. O tome svjedoči i sljedeća kritika: „Marijana se ne može pomaknuti. Stišću je očeve restrikcije i majčino prigovaranje, lijenost njezina brata, pogledi i komentari njihovih susjeda, sitnice kojima se bave, propali životi. Zrak koji udiše otrovan je i ništa što napravi ne može biti dovoljno dobro. Sve oko nje stoji i izjeda se, a ona promatra partikularne oblike života koje može pronaći u učmaloj šibenskoj sredini iz koje su već i “svi krkani otišli”.

Marijana ima 24 godine.

Marijana je mlada.

Marijana nikad nije bila u Zagrebu.

Marijana želi živjeti“ (Laura, 2016).

Tinjajuće nasilje „unutar četiri zida” tipično je za opus redateljice Jušić, a kritika je film opisala kao spoj psihološkog i socijalnog realizma (s jedne strane) te crnohumorne, odnosno bizarne groteske (s druge strane) (Stojiljković, 2016). Zanimljivo je primijetiti kako i predodžba grada Šibenika u potpunosti odudara od tradicionalnih stereotipa koji podrazumijevaju mediteransku čaroliju. Kadrovi skućenih ulica te stihijski izgled periferije uz derutnu socijalističku arhitekturu pridonose estetski ružnoće, ali i postaju odrazom unutarnjeg stanja protagonistice; zapravo oslikavaju njezin osjećaj tjeskobe. I ovaj aspekt govori u prilog prvotnoj tezi kako autopredodžbe nerijetko doprinose oblikovanju jednog suvremenog i drugačijeg imaginarija Dalmacije u odnosu na onaj imaginarij koji podrazumijeva turističku utopiju. Film *Ne gledaj mi u pijat* naglasak stavlja na uske, gotovo klaustrofobične okvire jednog krajnje konzervativnog i patrijarhalnog života u Dalmaciji gdje se život može i ne mora održati. Pritom Jušić uzima onu osnovnu jedinicu društva – obitelj, koja se u današnjoj stvarnosti ovih podneblja smatra svetom, i u svome filmu pruža kritiku otrovu obiteljske okoline, a kao zaključak analize ističe se sljedeći citat:

„U tom je smislu ovaj film pljuska svim tendencijama koje u posljednje vrijeme pokušavaju romantizirati obitelj i život u Hrvatskoj te tako pojednostaviti priču koja je sve samo ne jednostavna, u kojoj se krije puno slojeva, a prije svega istinski krik za životom(…)” (Laura, 2016).

6.2. Glazbene skupine: TBF i Dječaci

Veliku ulogu pri konstrukciji predodžbi o identitetu Dalmacije, uz književnost i film, ima i glazba. Prethodno su, u poglavlju o tradicionalnim stereotipima o Dalmaciji, istaknute klape te imena velikih glazbenika hrvatske scene koji potpisuju romantizirane stihove o ovome podneblju, dok će se u ovom potpoglavlju pažnja usmjeriti na suvremene glazbene *rap* i hip-hop sastave, kao što su TBF (The Beat Fleet) i Dječaci, iz grada Splita. Na pitanje zašto su se prilikom analize imaginarija o Dalmaciji izabrali baš *rap* tekstovi, odgovor nudi Molvarec: „ (...) *rap*-tekstovi su u još većoj mjeri nego neki tradicionalno shvaćeni književni tekstovi uronjeni i izrastaju iz specifičnih kulturnih tradicija, ali i iz suvremenog urbanog života” (Molvarec, 2022: 439). U svome radu Molvarec također upotrebljava i uz *rap* tekstove veže

pojam „estetika svakodnevnog”, iz čega proizlaze različite predodžbe društveno-ekonomskih i kulturnih identiteta (2022: 440), na čijem će se tragu prilikom ove analize naglasak konkretno staviti na predodžbe identiteta o Dalmaciji koji proizlaze iz tekstova splitskih repera dviju generacija: TBF-a (stare škole) te Dječaka (predstavnik mlađe generacije).

Prvi popularni hip-hop/trip-hop glazbeni sastav o kojem će biti riječ u ovome potpoglavlju jest The Beat Fleet iz Splita, poznatiji pod kraticom TBF. Sastav je nastao 1990. godine, a djeluje i danas. Glazbenu grupu čine šestorica članova: Aleksandar Antić – Saša, Mladen Badovinac, Luka Barbić, Ognjen Pavlović, Nikša Mandalinić te Janko Novoselić. TBF do danas potpisuje čak šest studijskih albuma, od kojih prvi izlazi 1997. godine pod nazivom *Ping-pong (umjetnost zdravog đira)*, te su tijekom svoje karijere osvajali mnogobrojne nagrade i priznanja, od kojih se može istaknuti i nekolicina Porina.²¹ Njihove pjesme karakterizira šaljiv kritički osvrt na sve prisutniju dominaciju materijalizma u potrošačkom društvu i mentalitetu: „Antić je pokušao oslikati situaciju društvenog apsurdna i rasula koji nastaje u procesu transformacije patrijarhalno-plemenskog uma u bezosjećajni subjekt divljeg kapitalizma, za koji su opće dobro i zakon, kao izraz opće volje, nepoznanice”.²² S obzirom na početak njihova djelovanja valja uzeti u obzir i njihove formativne uzore iz tzv. zlatnog doba hip-hop glazbe (druga polovica 80-ih i prva polovica 90-ih godina), među kojima se mogu istaknuti: Public Enemy, N.W.A., Ultramagnetic MC’s, Beastie Boys, Eric B & Rakim, LL Cool J, Ice-T, Gang Starr, Compton’s Most Wanted, Cypress Hill, Wu Tang Clan i mnogi drugi (Molvarec, 2022: 444). Ono što je zajedničko nekima od ovih sastava jest da su bili značajni u nastanku društvenokritičkog *rapa* (isto: 444). Jedan od aspekata njihove glazbe, koji će odigrati ključnu ulogu pri kreiranju suvremenih predodžbi vezanih uz topos Dalmacije, jesu analitičko-ironijski iskazi o kultu potrošnje, marketinškoj manipulaciji te o materijalizmu i životu u kapitalističkom društvu. U svojoj pjesmi *Grad spava* s petog studijskog albuma pod nazivom *Pistaccio Metallic* iz 2011. godine²³ prezentirali su publici svoju percepciju suvremene splitske stvarnosti:

„(...) Isprid Prerade samo njih par
U ove ure kasne, glođu bureke masne
I panduri dolaze u patrolama i grupama,
Pričaju s Motorolama i jedu krafne sa rupama,
A evo i njizi dva u tutama,

²¹ https://hr.wikipedia.org/wiki/The_Beat_Fleet, posljednji pristup: 02.09.2023.

²² Ibid., posljednji pristup: 02.09.2023

²³ https://hr.wikipedia.org/wiki/The_Beat_Fleet, posljednji pristup: 12.09.2023.

Iz BMW-a urla cajka na mukama,
Krećen doma uobičajenin rutama,
Mularija riga po zidićima i klupama,
Vitar raznosi kese od Keruma,
Od alkohola nema boljeg seruma (...)²⁴

Stihovi opisuju kasne noćne sate u gradu Splitu. Glavni akteri pritom postaju lokalci koji u povratku iz noćnih izlazaka jedu bureke ispred popularne splitske pekarnice Prerade, policajci koji su na dužnosti i u to doba noći te naposljetku društvo koje simbolično postaje slikom suvremenog materijalizma, a TBF tu sliku svodi na dva motiva: skupocjene automobile i turbofolk glazbu. Već u ovim uvodnim stihovima stvara se osjećaj potpune predanosti jednome novome sistemu koji nema više nikakve veze s nekim tradicionalnim vrijednostima. Također, narativ pjesme prati zbivanja u kasnim noćnim (ili ranim jutarnjim) satima čime TBF dodatno ostvaruje *noir* atmosferu oslikanu „tamnom stranom” društva. Kulminacija se ovog osjećaja izražava u samome refrenu pjesme:

„(...) Grad spava, čujen mu disanje,
I plač beba koje traže sisanje,
Sniva, pun straha i prezira,
U dobokon snu, dobro anestezira(...)²⁵

Ovdje se može primijetiti i tipična pripovjedačka situacija, prisutna i u drugim njihovim pjesmama, a riječ je o pripovjedačkom glasu u prvom licu. (Molvarec, 2022: 445). Iz stihova „Grad spava” može se metaforički iščitati kritički osvrt na cjelokupno društveno uređenje. Strah i prezir, koje i Bulić u svome romanu uvodi i na njih se referira, postaju novitetima koji ulaze u suvremeni imaginarij Dalmacije. Svaku želju za otporom i promjenama u postojećem društvenom i političkom sistemu TBF-ovci opisuju anesteziranjem u dubokom snu. Ta metafora odraz je suvremene dalmatinske zbilje gdje se planovi za konkretnom realizacijom promjena nažalost svode tek na nepouzdanu riječ. Međutim, u ovoj pjesmi daje se naslutiti kako se sam narator i promatrač te nove zbilje ipak ne poistovjećuje s novom stvarnošću. Pritisnut teretom materijalizma i konzumerizma, on još jedini bijeg pronalazi u alkoholu i ne razmišljanju o trenutnoj situaciji:

²⁴ <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/the-beat-fleet-tbf/grad-spava.html>, posljednji pristup: 02.09.2023.

²⁵ Ibid., posljednji pristup: 04.09.2023.

„(...) Ostani miran, moraš tolerirat
Sve te face koje bi tija izmasakrirat,
Nemoj se sekirat, samo prioni,
Dobro se oduzmi, život nudi, ti uzmi,
Lude noći, puši, loči,
Noga na gasu, nemoj kočit,
Krvavi kapci, splitski plavci,
Vole nas tlačit ka da smo kriminalci (...)”²⁶

Još se jedan zanimljivi aspekt pronalazi u pjesmi, a odnosi se na „uniformizaciju” koju donosi život u kapitalističkom društvu. Dok se u socijalizmu cijenio ručni rad i unikatni komadi odjeće, danas je slika potpuno drugačija:

„(...) Muški nose majice s abecedom,
A svi redon nose iste patike (...)”²⁷

Stapanje s masom, manjak originalnosti i želje za odudaranjem i Dječaci su opjevali u svojoj popularnoj pjesmi *Bile starke* u kojoj također govore o tome kako:

„(...) 90 % žena nosi bile starke
Prije su koštale dvi, tri marke
Sada koštaju 500 kuna bile starke (...)”²⁸

Rast cijena i inflacija koja još jedina nije u dubokom snu nisu opjevani samo u pogledu skupocjenosti odjeće; betonizacija koja sa sobom nosi izgradnju brojnih stambenih kompleksa, koje si u hrvatskoj stvarnosti rijetki mogu priuštiti, gotovo ironično „strši” u stihovima:

„(...) Na Marjanu kranovi,
Pod Marjanom hramovi,
I besramno skupi bespravni stanovi
Riva je čista koliko su šporiki milijuni koje su na njoj zaradili pizduni (...)”²⁹

Hrvatska, pa i dalmatinska socijalistička stvarnost u kojoj su tvornice radnicima omogućavale stanove potpuno je iščeznula pod novim sistemom. U utrci za novcem vodeće mjesto, prema stihovima TBF-ovaca, drže još jedino pohlepa i glupost, a završni stihovi ove

²⁶ <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/the-beat-fleet-tbf/grad-spava.html>, posljednji pristup: 04.09.2023.

²⁷ Ibid., posljednji pristup: 04.09.2023.

²⁸ http://www.hitovi.ba/id-32464-Djecaci_Bile_starke_pjesma.aspx, posljednji pristup: 04.09.2023.

²⁹ <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/the-beat-fleet-tbf/grad-spava.html>, posljednji pristup: 04.09.2023.

pjesme mogu se povezati s Denisom Lalićem i njegovim putovanjem u srce hrvatskog sna, putovanjem u neodređenu i nesigurnu budućnost:

„(...) Za lipotu vezan, ništa drugo neman,
Urlan ka neman, iz obzorja je bezdan,
Oči se cakle na putu za nigdje,
Držite mi fige, javin se kad stignen.”³⁰

Prethodno spomenuti problem rastuće betonizacije te bespravne gradnje stanova i apartmana problematiziraju u nekolicini svojih pjesama od kojih se mogu istaknuti pjesma pod naslovom *Sa mog prozora*, s albuma *Danas sutra* iz 2015. godine³¹, te pjesma *Zidjan* u izvedbi hip-hop kolektiva Sinestet, čiji je član bio Alejuandro Buendija, široj javnosti poznatiji pod imenom Saša Antić³². Refren pjesme *Sa mog prozora glasi*:

„Sa mog prozora
Gledan stvari kako stoje, kako se gibaju
Dižen roletu i navigavan
Sve se odvija, ja se zavidavan(...)”³³

Kako je prethodno već spomenuto, i u ovoj je pjesmi prisutan pripovjedački glas u prvome licu, a za razliku od osjećaja potpune *fake* koja obilježava početak pjesme, kraj tematizira odnos investitora i arhitekta koji su zbog bliskih veza s gradonačelnikom počeli izgradnju novog poslovno-stambenog kompleksa:

„Prije 3 miseca, možda koji dan više,
Isprid moje zgrade niklo gradilište
Investitor je firma čiji je vlasnik nećak
Jednog gradskog vijećnika, uglednog liječnika
On i prika arhitekt, sanjar i intelekt
Ruku pod ruku brukaju struku
Ta dvojica pivaju u klapi
Pa su se znali tu i tamo s gradonačelnikom zapit
Ima bit pijane ih je zatekla zora

³⁰ Ibid., posljednji pristup: 04.09.2023.

³¹ https://hr.wikipedia.org/wiki/The_Beat_Fleet, posljednji pristup: 12.09.2023.

³² <https://www.menart.hr/hr/sinestet>, posljednji pristup: 12.09.2023.

³³ <https://www.muzika.hr/tbf-sa-mog-prozora/>, posljednji pristup: 12.09.2023.

di nabadaju po karti i baš ispod mog prozora
Ucrtali građevnu zonu
Di je bija zog, nek se napuše mog
Potegla klika i dok si reka keks
Nika je novi poslovno-stambeni kompleks
I tu je priči kraj i malo me stid
Jer sad s mog prozora gledan u zid”³⁴

Zanimljivo je primijetiti kako se idiličan „pogled kroz prozor”, spomenut još u uvodnim dijelovima rada, ponovno ističe kao nešto što je privilegij „Drugih”. Da je suvremeni imaginarij Dalmacije postao pun kapitalističke pohlepe za novcem svjedoče i stihovi pjesme *Zidjan* koji glase:

Alejuandro Buendija:

„...iđe..iđe i ziđa..
..oš kupit ciglu?..
zemlje imam, dozvole nemam,
nije me briga, ziđat se spremam,
ziđat se mora, dizat kuću,
ne triban nacrt ni pomoć stručnu,
krvi sam divlje, pa ziđan divlje,
kažu mi ne smijem, pa ziđan dvije
ziđat ću više od Himalaja,
ima se para i mat'rijala,
ziđan bazen, ziđan saunu
nek cilo selo dobije traumu (...)”³⁵

Prema stihovima jasno se ističe stav „ziđat se mora” koji savršeno odgovara suvremenom *dalmatinskom mentalitetu* unutar kapitalističkog uređenja. Zanimljivo je kako se ne „ziđa” za sebe; prvotno se gradi bazen i sauna, kasnije u pjesmi hotel, kasino i disko gdje će pripovjedač povesti Cecu i piti skupa pića. Gradi se za strance, gradi se sadržaj. Grade se konzumerističke i materijalističke vrijednosti. Gradi se za budućnost, ali u kakvoj sadašnjosti?

³⁴ <https://www.muzika.hr/tbf-sa-mog-prozora/>, posljednji pristup: 12.09.2023.

³⁵ <https://dokumen.tips/documents/zidjan-sinestet.html?page=1>, posljednji pristup: 12.09.2023.

Tradicionalne vrijednosti rodnog kraja, njegova izvornost i prirodna netaknutost gotovo izumiru pod pritiskom betonizacije i turizma koje je donijela tranzicija, ali sve je to zato što se *nekad* živjelo bijedno, a danas samo, kako pjesma kaže:

„Ziđan, ziđan jer se mora,
Ziđan, ziđan sve do mora,
sićen šumu, unu kraj potoka,
ziđan odoka priko cilog otoka(...)”³⁶

TBF-ovci su, dakle, svojim stihovima među prvima na hrvatskoj glazbenoj sceni progovorili o tranziciji, posebice na dalmatinskom prostoru i time otvorili teme kojima su se kasnije nastavile baviti i mlađe generacije *rap/hip-hop* glazbenih sastava, poput Dječaka. Osuda nerijetko kriminalnog, tranzicijskog kapitalizma prisutna je i u stihovima mlađih generacija, međutim ipak se razlikuje u izričaju od „stare škole” koju karakterizira otpor prema novome sveprisutnom socioekonomskom poretku, dok su mlađe generacije potpuno „uronjene” u taj svijet (Molvarec, 2022: 449). Dječaci su na hrvatskoj glazbenoj sceni bili prisutni od srpnja 2005. godine do 2018. godine. Mnoge izmjene događale su se u pogledima biranja naziva za ovaj bend; prvotni naziv benda bio je Tesla Stiliti, a osnovali su ga Ivo „Sivo” Hajdić te Danijel Simon – Zondo (ili Zoni). U suradnji na mnogim glazbenim projektima sudjelovali su i Andrija Vujević – Vojko Vručina te Kid Rađa. Naposljetku, 2007. godine sastav napušta Kid Rađa te u sastavu ostaju tri prethodno spomenuta člana. Različiti projekti i suradnje s popularnim imenima hip-hop scene te nastupi na važnim hrvatskim i regionalnim festivalima poput Terranea, Regiusa i EXIT-a, potvrdili su kvalitetu ovog sastava i donijeli im ponude za izdavanje konkretno 3 studijska albuma (*Drama* iz 2008., *Istina* iz 2011. te *Firma* iz 2015. godine). Iako danas članovi ovoga benda više nisu okupljeni pod zajedničkim imenom, u svojem zajedničkom radu i djelovanju obogatili su hrvatsku hip-hop scenu i podigli je na viši nivo, uz velike simpatije i odobravanje publike.³⁷ U slučaju Dječaka, Dalmacija gotovo predstavlja platno za njihove glazbene narative, obojeno paletom ritmova i melodija, dok oni sami postaju ambasadorima ove regije koji publici donose jedan suvremen i drugačiji doživljaj. O tome svjedoče i stihovi njihove hit-pjesme s albuma *Istina* iz 2011. godine³⁸ pod nazivom *Dalmacija*:

³⁶ Ibid., posljednji pristup: 12.09.2023.

³⁷ <https://hr.wikipedia.org/wiki/Dje%C4%8Daci>, posljednji pristup: 02.09.2023.

³⁸ Ibid., posljednji pristup: 13.09.2023.

„**IVO SIVO**: svaka pisma o Dalmaciji postane hit,
barem u Dalmaciji, i cili je Split
rascvala grana od tehnobetona cvit
mediterana di skupljači boca ne daju pit
na Matejušci čuješ – samo momak jel prazno
pogledaj gradonačelnika, bit će ti jasno
grad blagajnika i skladištara
40 000 bez posla, *shopping* centar se otvara(...)³⁹“

Već na primjeru ovih uvodnih stihova tradicionalan i idiličan narativ o životu na obali Jadranskog mora potpuno izostaje i biva zamijenjen posve drugačijom, *noir* predodžbom. Grad Split, popularno nazivan i nerijetko opjevan kao „cvit Mediterana”, Dječaci predstavljaju kao „rascvalu granu”, relikv nekog prošlog vremena. Siromaštvo je još jedan element koji uvode u svoje stihove, samo što ga, za razliku od poveznice iz suvremenih djela hrvatske književnosti, ovoga puta smještaju u urbani kontekst. Matejuška, koju Turistička zajednica grada Splita opisuje kao oazu sačuvane tradicije koja zauzima posebno mjesto u srcima Splitsana, poznata i po druženjima zaljubljenika u njezine mirise i zvukove⁴⁰, opisana je kao dio grada gdje još jedino prolaze ljudi koji skupljaju boce od mladeži koja se tamo druži. Nekoć grad u kojem su cvale tvornice i rad u njima hranio je naraštaje sada biva opisan kao „grad blagajnika i skladištara”, grad u kojem ljudi jedva preživljavaju, dok jedino što još uvijek cvjeta jest – kapitalizam. Nastavljajući se na izazove koje suvremeno doba nosi, a koje je u svojem romanu opisao i Bulić, Dječaci su prikazali ovako:

„**VOJKO V**: (...) likovi su gutali slike
sada gutaju galerije, propali odlikaši,
nosevi su nasukani na bijeloj plaži (...)⁴¹“

Rast kriminala i uporaba narkotika, odnosno procvat narokoekonomije, još jednom pronalaze svoje mjesto u suvremenom imaginariju o Dalmaciji. Da se skup svih predodžbi o Dalmaciji apsolutno promijenio, objašnjavaju i na gotovo ironičan način:

³⁹ <https://djecaci.net/tekstovi/djecaci-dalmacija/>, posljednji pristup: 02.09.2023.

⁴⁰ <https://visitsplit.com/hr/518/matejуска>, posljednji pristup: 02.09.2023.

⁴¹ <https://djecaci.net/tekstovi/djecaci-dalmacija/>, posljednji pristup: 02.09.2023.

„**VOJKO V:** (...) na Prokurativama kad je splitski festival
splitska tuga, sili smo na mul
da se možemo rugat svakom liku šta piva
ka da ovdje nema ničeg osim srdele šta pliva
i ljubavi ća boli i sunca šta sija
još galeb i palma i eto Dalmacija, pivaj (...)”⁴²

Svi nabrojani motivi spomenuti u ovim stihovima nerijetko su jedine predodžbe koje se vezuju uz Mediteran, odnosno Dalmaciju. Potpuno se odmičući od estetike mora i života na ovim prostorima, Dječaci progovaraju o suvremenim problemima koji postaju dio današnje svakodnevice. Međutim, pri kraju same pjesme osjeti se ipak jedna određena doza beskompromisne povezanosti s „rodnom krajem” koja proizlazi iz paradoksa života na ovim prostorima:

„**ZONI:** (...) 7 godina mi sjena liže ovaj beton
ja sam samo lutak, ovaj grad je Geppetto
a ovi ljudi su svi dio mene
čak iako vole mislit da ja nisam dio njih
stavljam istinu u stih i to mi ne možeš oduzet(...)”⁴³

U cjelini, može se reći kako Dječaci u svojim stihovima najbolje oslikavaju popularnu izreku „možeš ti iz grada, ali ne može grad iz tebe”. Pripadnost korijenima i običajima nalazi se duboko ukorijenjena u svakom stanovniku ove regije, pa čak i onda kada se tek s nostalgijom sjećaju minulih dana. Pritom svojevrsnu „krunu” cijele pjesme daje Vojko V završnim stihovima koje pjeva na specifičan način, karikirajući dalmatinsku čakavštinu i dijalekt tipičan za ovu regiju:

„**VOJKO V:** slušaj ća ti kantam, slušaj ća ti pivam
o vaporu ća plovi i srdeli ća pliva
i ljubavi ća boli jer te moje srce voli
tvoje tilo ća je slano ka zrno morske soli
kad je vrime svetog duje ja gren se prošetat
na matejušku i šperun i kada dojdem kući
ja zabošču svoj perun u kilo lešog mesa

⁴² Ibid., posljednji pristup: 02.09.2023.

⁴³ Ibid., posljednji pristup: 02.09.2023.

popiću bevandu i cilu noć ću plesat i pivaću samo

Dalmacijo

Dalmacijo“⁴⁴

Dječaci su suvremene izazove poput siromaštva i uporabe droga opjevali kroz mnoge svoje pjesme od kojih se mogu istaknuti naslovi poput *Siromašan*, također s albuma *Istina* iz 2011. godine⁴⁵, te pjesma bivšeg člana Kida Rađe *Diler* s albuma *Sve šta đaku treba* iz 2013. godine⁴⁶. Zanimljivo je kako se može promatrati jasna poveznica između ovih dvaju naslova – siromaštvo koje pojedinca navodi da istraži granice ekonomskog sustava u kojem se Hrvatska, pa time i Dalmacija, nalazi. Počevši od stihova Dječaka:

„Mama svaki dan hoda u McDonalds
Radi ko pas i šalje mi svoj novac
Završen fax, a visim na birou
Radim na crno, samo daj mi lovu
Blijed ko dopaš il ko da imam sidu
Trbuh mi kruli dok hodam po Lidlu
I tražim kojem artiklu ističe rok
Računi mi stignu i padnem u šok(...)“⁴⁷

Prema stihovima Kida Rađe:

„(...)on je tata svog zanata....stari!
uz to ima posal u dobroj firmi
u službenom vozilu on loso dimi
nosi Ray Banke, fuma bez stanke
on je faca, a nema ni tri banke
dite sa sela odraslo u gradu
kamouflira se, ima zaradu na stadu
a stado raste, tu uvijek stižu novi
koji prste maste pa mu dižu dobit

⁴⁴ <https://djecaci.net/tekstovi/djecaci-dalmacija>, posljednji pristup: 02.09.2023.

⁴⁵ <https://hr.wikipedia.org/wiki/Dje%C4%8Daci>, posljednji pristup: 13.09.2023.

⁴⁶ <https://djecaci.net/tekstovi/kid-rada-diler/>, posljednji pristup: 13.09.2023.

⁴⁷ <https://genius.com/Djecaci-siromasan-lyrics>, posljednji pristup: 13.09.2023.

(...)

on je diler neprimjetan diler
a kile vrtil bez primjene sile
njegov je moto preko trnja do svile
krije se u društvu di nije loš primjer(...)⁴⁸

Istaknemo li u ovim stihovima narativ u kojem završeni fakultet vodi birou i nepronalaženju legalnog posla, ne iznenađuje kako su pojedinci skloni pronalaženju drugih rješenja na ivici legalnog i ilegalnog kapitalizma. U Rađinim stihovima diler iskače iz okvira svih tradicionalnih shvaćanja; inače marginalizirani, svrstani gotovo u jednaku skupinu poput konzumenata različitih opijata, gledani kao žrtve rata i tranzicije, sada izgleda žive i zarađuju više od prosječnog građanina sa završenim fakultetom. Molvarec (2022: 459) ističe ne samo da diler nije oslikan kao devijantan pojedinac, već je predstavljen kao inovativan i ambiciozan poslovan čovjek koji skrbi o svojem „stadu”. U konačnici, može se zaključiti kako Dječaci kao autori mlađe generacije, za razliku od TBF-a koji ipak zadržava dašak pozitivne za budućnost, daju sliku svijeta u kojem zaista ne postoje ideali, kriminal prevladava i svi na ovaj ili onaj način postaju akteri u tom velikom kapitalističkom stroju koji se uvelike prelijeva u suvremeni imaginarij Dalmacije.

⁴⁸ <https://djecaci.net/tekstovi/kid-rada-diler/>, posljednji pristup: 13.09.2023.

ZAKLJUČAK

Zaključno, počevši od definiranja polaznih pojmova poput imagologije, imaginarija, kulturnih stereotipa, identiteta te autopredodžbi i heterepredodžbi preko utjecaja tradicionalnih stereotipa na imaginarij Dalmacije do navođenja promjena koje regija Dalmacije doživljava od 70-ih i 80-ih godina do danas, cilj ovoga rada bio je istaknuti i analizirati predodžbe o identitetu koje oblikuju imaginarij Dalmacije u suvremenoj hrvatskoj književnosti i pop-kulturi. Katalizatori promjene tradicionalnog bajkovitog narativa sunčanog „imidža”, koji je pratio imaginarij Dalmacije, postali su: porast turizma i potrošačke kulture, smjena socijalističkog sustava i tranzicija prema životu u kapitalističkom poretku. Ovaj potonji sa sobom je donio „mračne” aspekte koji se vežu uz materijalizam, kriminal, bespravnu apartmanizaciju, betonizaciju, narkotike i siromaštvo koji su u izabranim djelima suvremene hrvatske književnosti prisutni jednako poput konzervatizma, primitivizma i nacionalizma. Promjene na društvenom, ekonomskom i kulturnom planu utjecale su na promjenu percepcije identiteta i prostora Dalmacije koja je prisutna jednako u izabranim romanima koliko i u filmu i glazbi. Istraživanje se stoga usredotočilo na različite narative i predodžbe o identitetu Dalmacije prezentirane u odabranim suvremenim književnim djelima, kao što su „Adio kauboju” autorice Olje Savičević Ivančević, „Putovanje u srce hrvatskog sna” autora Vlade Bulića te „Zemlja bez sutona” autorice Marije Andrijašević. Ova djela otkrila su nove, složenije aspekte Dalmacije koji nadopunjuju tradicionalnu sliku, istovremeno izražavajući dalmatinski *noir* i dalmatinsku čar. Uz sve navedene aspekte koji ulaze u suvremeni imaginarij Dalmacije valja istaknuti i važnost obiteljskih odnosa i dinamike „unutar četiri zida” koji su vjerno prikazani u analizi filma *Ne gledaj mi u pijat* redateljice Hane Jušić. Naposljetku, popularni glazbeni hip-hop i *rap* sastavi poput TBF-a i Dječaka svojim stihovima jasno odražavaju jednu dominantnu predodžbu o supostojanju legalnog i ilegalnog svijeta koji karakteriziraju *topos* i identitet Dalmacije. Sveukupno, ovaj rad pružio je dublje razumijevanje kompleksne pozadine koja stoji iza slike Dalmacije, a uz to i Mediterana kao cjeline.

SAŽETAK

Cilj je ovoga diplomskog rada istražiti kako je Dalmacija predstavljena u suvremenoj hrvatskoj književnosti i pop-kulturi. U ovome radu oslanjat ću se na analitičke koncepte Jurice Pavičića koje iznosi u svome djelu *Knjiga o Jugu*. Često se na Dalmaciju gledalo kao na „mitsku utopiju” gdje Mediteranci žive „vječno ljeto” na idealnom prostoru. Osvrnut ću se na prezentaciju ovog prostora i koliko ona odudara od realne slike – slike industrijski opustošena prostora te prostora nedovršene modernizacije. O ovoj problematici progovara i popularna kultura; različite glazbene skupine poput Dječaka u pjesmi *Dalmacija* i TBF-a u pjesmi *Grad spava* govore o transformaciji Dalmacije i kapitalističkoj promjeni koju doživljava u posttranzicijskom razdoblju. Djela iz suvremene hrvatske književnosti, poput romana *Adio kauboju* Olje Savičević Ivančević, romana *Putovanje u srce hrvatskog sna* Vlade Bulića te romana *Zemlja bez sutona* Marije Andrijašević, iz narativa izbacuju stereotipan hedonistički te turistički prikaz koji zamjenjuje problematizacija identiteta ovoga prostora. Naposljetku, u fokus će se staviti paradoks Juga i konstantno kolebanje između čarolije i melankolije koje se vežu za ovaj prostor.

Ključne riječi: imagologija, imaginarij, stereotipi, predodžbe, identitet, prostor, Mediteran, Dalmacija, književnost, popularna kultura

SUMMARY

The aim of this master's thesis is to explore how Dalmatia is represented in contemporary Croatian literature and popular culture. Throughout this work, I will rely on the analytical concepts of Jurica Pavičić as presented in his book "Knjiga o Jugu". Dalmatia has often been seen as a "mythical utopia," where Mediterraneans live an "eternal summer" in an ideal space. I will examine the presentation of this space and to what extent it deviates from the real image - the image of an industrially devastated area and a space of unfinished modernization. Popular culture also addresses this issue; various music groups such as Dječaci in their song "Dalmacija" and TBF in their song "Grad spava" discuss the transformation of Dalmatia and the capitalist changes it experiences in the post-transitional period. Contemporary Croatian literary works, like the novel "Adio kauboju" by Olja Savičević Ivančević, the novel "Putovanje u srce hrvatskog sna" by Vlado Bulić and the novel „Zemlja bez Sutona“ by Marija Andrijašević, eliminate the stereotypical hedonistic and touristic depiction, replacing it with a problematization of the identity of this space. Finally, the focus will be on the paradox of the "South" and the constant fluctuation between enchantment and melancholy associated with this region.

Keywords: imagology, imaginaries, stereotypes, representations, identity, space, Mediterranean, Dalmatia, literature, popular culture.

LITERATURA

1. Andrijašević, M. (2021). *Zemlja bez sutona*. Zagreb: Fraktura
2. Bešker, I. (2021). *Mediteran u književnosti*. Zagreb: Profil
3. Božić, M. (2021). *Priča iz sjemenki* (https://fraktura.hr/zemlja-bez-sutona.html#critic_review), posljednji pristup: 25.08.2023.
4. Bulić, V. (2006). *Putovanje u srce hrvatskoga sna: sedam linkova na jedan blog*. Zagreb: AGM.
5. Čaleta, J. (1999). The ethnomusicological approach to the concept of the mediterranean in music in Croatia. *Narodna umjetnost*, 36 (1), 183-195.
6. Duda, I. (2014). *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa
7. Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L., & Brković, I. (ur.) (2009). *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa.
8. Durić, D. (2008). O KULTURNIM STEREOTIPIMA KULTURNI STEREOTIPI–KONCEPTI IDENTITETA U SREDNJOEUROPSKIM KNJIŽEVNOSTIMA, uredili: Dubravka Oraić-Tolić i Erno Kulcsár Szabó (FF press, Zagreb, 2006). *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, 20(2), 138-144.
9. Džafro, M. (2015). *Postmodernizam u suvremenoj hrvatskoj književnosti*. Sveučilište u Rijeci. Filozofski fakultet u Rijeci: Završni rad.
10. Goldstein, I. (2003). *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.
11. Habuš, A. (2016). *Subkultura mladih osamdesetih godina u Hrvatskoj prikazana u romanu "Polusan" Ratka Cvetnića*. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci: Diplomski rad.
12. Homovec, B. (2016). *Pogledao sam 'Ne gledaj mi u pijat' i potpuno mi je jasno zašto se o njemu toliko pričalo; film je fantastičan* (<https://www.telegram.hr/kultura/pogledao-sam-ne-gledaj-mi-u-pijat-i-potpuno-mi-je-jasno-zasto-se-o-njemu-toliko-pricalo-film-je-fantastican/>), posljednji pristup: 28.08.2023.
13. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26909>, posljednji pristup: 14.08.2023.
14. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27137>, posljednji pristup: 21.07.2023.
15. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56821>, posljednji pristup: 26.07.2023.

16. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=68891>, posljednji pristup: 15.08.2023.
17. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posljednji pristup: 07.08.2023.
18. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Dje%C4%8Daci>, posljednji pristup: 02.09.2023.
19. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Ne_gledaj_mi_u_pijat_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Ne_gledaj_mi_u_pijat_(2016.)), posljednji pristup: 28.08.2023.
20. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Roko_i_Cicibela_\(1978.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Roko_i_Cicibela_(1978.)), posljednji pristup: 26.07.2023.
21. https://hr.wikipedia.org/wiki/The_Beat_Fleet, posljednji pristup: 02.09.2023.
22. <https://mvinfo.hr/knjiga/6310/adio-kauboju>, posljednji pristup: 04.08.2023.
23. <https://mvinfo.hr/knjiga/7553/tekuca-modernost>, posljednji pristup: 11.09.2023.
24. <https://visitsplit.com/hr/518/matejuska>, posljednji pristup: 02.09.2023.
25. <https://voxfeminae.net/feministyle/olja-savicevic-ivancevic-adio-kauboju/>, posljednji pristup: 16.08.2023.
26. <https://www.agm.hr/hr/shop/putovanje-u-srce-hrvatskog-sna,144.html>, posljednji pristup: 16.08.2023.
27. <https://www.dalmapedia.org/wiki/Furešt>, posljednji pristup: 03.08.2023.
28. <https://www.menart.hr/hr/sinestet>, posljednji pristup: 12.09.2023.
29. Ivanišević, I. (2004). *Smoje: biografija*. Zagreb: Vuković i Runjić.
30. Ivanišević, I. (2023). *Kronike o našem Malom mistu – Miljenko Smoje* (<https://www.vbz.hr/book/kronika-o-nasem-malom-mistu/>), posljednji pristup: 26.07.2023.
31. Jurišić, M. (2013). "Pronađeno blagostanje"– stvarnost ili mit? (Igor Duda. 2010. Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih. Zagreb: Srednja Europa. 438 str.). *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, 4(1-2), 180-183.
32. Kalanj R. (2010). Identitet i politika identiteta (Politički identitet). U: N. Budak i V. Katunarić, ur. 2010. *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Pravni fakultet: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo“.
33. Kljaković Braić, T. (2021). *U malu je uša đava*. Zagreb: Fraktura.
34. Kolanović, M. (2011). *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
35. Koludrović, B. (2011). Kome treba "Kome treba identitet?". *Drugost*, (3.), 54-63.

36. Laura, I. (2016). "Ne gledaj mi u pijat" – ima li života unutar obitelji? (<https://muf.com.hr/2016/12/21/ne-gledaj-mi-u-pijat-ima-li-zivota-unutar-obitelji/>), posljednji pristup: 18.09.2023.
37. Lokotar, K., za roman *Zemlja bez sutona: Nagrada tportal za najbolji roman 2022.!* (<https://fraktura.hr/zemlja-bez-sutona.html>), posljednji pristup: 23.08.2023.
38. Ljubić Lorger, M. (2015). Lijeni, glupi, temperamentni? Upotreba stereotipova o dalmatinskom mentalitetu. *Narodna umjetnost-Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 52(2), 7-29.
39. Marković, J. (2009). *Idealizacija Dalmacije. Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, 6(3-4), 15-18.
40. Marošević, G. (2007). Dalmatinsko klapsko pjevanje (str. 822-825). U: Budak, N. (ur.) *Croatica: Hrvatski udio u svjetskoj baštini*. Zagreb: Profil international.
41. Molvarec, L. (2019). *Junak na putu: mitologija, kontrakultura, samopomoć / Metafore u hrvatskom jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 47. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: FF Press. (Zbornici radova seminara Zagrebačke slavističke škole), str. 123-150.
42. Molvarec, L. (2022) „Split je zoološki, ljudi su životinje...“. Cirkulacija paralelne ekonomije i izgradnja autorstva u splitskom rapu. U: Hameršak, M., Kolanović, M. & Molvarec, L. (ur.) *Ekonomija i književnost/Economy and Literature*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 439-463.
43. Nagulov, F. (2022). 'Zemlja bez sutona' - komentar pogibeljnih društvenih kretanja (https://fraktura.hr/zemlja-bez-sutona.html#critic_review), posljednji pristup: 25.08.2023.
44. Neveščanin, I. (2021). *Mario Javoran je upravo osvojio prestižnu svjetsku nagradu za svoj divovski crtež: Pefa, Hofman, Venci i Lala idu na izložbu u New York i Barcelonu!* (<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/mario-javoran-je-upravo-osvojio-prestiznu-svjetsku-nagradu-za-svoj-divovski-crtez-pefa-hofman-venci-i-lala-idu-na-izlozbu-u-new-york-i-barcelonu-1071679>), posljednji pristup: 03.08.2023.
45. Oraić Tolić D., (2005). Virtualni realizam - hrvatski post-postmodernizam. U: K. Bagić, ur. *Zbornik radova Zagrebačke slavističke škole 2004*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola
46. Oraić Tolić, D., & Kulcsár Szabó, E. (ur.). (2006). *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. FF Press.
47. Pavičić, J. (2018). *Knjiga o jugu*. Profil knjiga.

48. Perić, I. (2007). *Povijest Hrvata*. Zagreb: Školska knjiga.
49. Pogačnik, J. (2006). kritika za *Vlado Bulić: Putovanje u srce hrvatskog sna* (<https://mvinfo.hr/clanak/vlado-bulic-putovanje-u-srce-hrvatskog-sna>), posljednji pristup: 16.08.2023.
50. Postnikov, B. (2010). *KRITIKA 94: Olja Savičević Ivančević* (<https://booksa.hr/kritike/kritika-94-olja-savicevic-ivancevic>), posljednji pristup: 16.08.2023.
51. Rašeta, B. (2006). za Pogovor: *Putovanje u srce hrvatskoga sna: sedam linkova na jedan blog*. Zagreb: AGM.
52. Ryznar, A. (2013). *Književnost iscrpljenja: dezintegracija stvarnosne proze i novi pripovjedni modeli*. Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma: Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole. (preuzeto s academia.edu, 22.08.2023.)
53. Savičević Ivančević, O. (2011). *Adio kauboju*. Zagreb: Algoritam.
54. Stojiljković, M. (2016). *NE GLEDAJ MI U PIJAT: NEVEROVATNO SIGURAN FILMSKI DEBI ČIJU AUTORICU ČEKA DUGA I USPEŠNA KARIJERA* (<https://www.lupiga.com/filmovi/ne-gledaj-mi-u-pijat-neverovatno-siguran-filmski-debi-ciju-autoricu-ceka-duga-i-uspesna-karijera>), posljednji pristup: 28.08.2023.
55. Šterc, S., Komušanac, M. (2014). Prostor kao temelj identiteta u nadgradnji. *Mostariensia*, 18 (1-2), 9-25.
56. Tomić, A. (2013). Generacija sretnika–svakodnevnica u kulturi i književnosti 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća. *Jat: časopis studenata kroatistike*, 1(1), 236-251.
57. Vujčić, M. (2023). za zbirku *Dalmacija Noir* (<https://znanje.hr/product/dalmacija-noir/464382>), posljednji pristup: 04.08.2023.
58. Zahtila, V. (2016). *Podrhtavanja ispod identitetskih razvalina* (<https://kulturpunkt.hr/kritika/podrhtavanja-ispod-identitetskih-razvalina/>), posljednji pristup: 29.08.2023.
59. Žimbek, I. M. *Judith Butler – Kritički queer* (<https://voxfeminae.net/strasne-zene/judith-butler-kriticki-queer/>), posljednji pristup: 11.09.2023.

Internetski izvori slika:

1. Slika 1. :
(<https://www.visit-stari-grad.com/wp-content/uploads/2021/08/zaljubljeni-servantes.jpg>) posljednji pristup: 27.07.2023.

2. Slika 2. :

(Facebook stranica: Radnička Fronta - <https://www.facebook.com/RadnickaFronta>

Link od slike:

<https://www.facebook.com/RadnickaFronta/photos/a.790437980990703/2146510475383440/?type=3>) posljednji pristup: 01.08.2023.

3. Slika 3. :

(<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/mario-javoran-je-upravo-osvojio-prestiznu-svjetsku-nagradu-za-svoj-divovski-crtez-pefa-hofman-veni-i-lala-idu-na-izlozbu-u-new-york-i-barcelonu-1071679>) posljednji pristup: 07.08.2023.

4. Slika 4. :

(<https://www.quitstaringatmyplate.com/#fotogalerija>) posljednji pristup: 29.08.2023.

Tekstovi pjesama pronađeni na stranicama:

1. <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/oliver-dragojevic/ca-je-zivot-vengo-fantazija.html>, posljednji pristup: 26.07.2023.
2. <https://www.tekstovi.org/croatia-iz-duse-te-ljubim/>, posljednji pristup: 26.07.2023.
3. <https://tekstovi.net/2,1231,18497.html>, posljednji pristup: 31.07.2023.
4. <https://www.elemental.hr/tekstovi/elemental-nema-ga/>, posljednji pristup: 01.08.2023.
5. <https://djecaci.net/tekstovi/djecaci-dalmacija/>, posljednji pristup: 02.09.2023.
6. <https://cuspajz.com/tekstovi-pjesama/pjesma/the-beat-fleet-tbf/grad-spava.html>, posljednji pristup: 02.09.2023.
7. http://www.hitovi.ba/id-32464-Djecaci_Bile_starke_pjesma.aspx, posljednji pristup: 04.09.2023.
8. <https://www.muzika.hr/tbf-sa-mog-prozora/>, posljednji pristup: 12.09.2023.
9. <https://dokumen.tips/documents/zidjan-sinestet.html?page=1>, posljednji pristup: 12.09.2023.
10. <https://djecaci.net/tekstovi/kid-rada-diler/>, posljednji pristup: 13.09.2023.
11. <https://genius.com/Djecaci-siromasan-lyrics>, posljednji pristup: 13.09.2023.